

de Staat zonder meer konden beroepen. De VJV concludeerde dan ook dat 'de rechter zich de vraag naar de rechtstreekse werking niet meer hoeft te stellen (...)'. Toch ging de VJV, 'volledig ten overvloede' zo werd benadrukt, nader in op de rechtstreekse werking van de normen van het internationaal publiekrecht oftewel het volkenrecht en op de wetsgeschiedenis van de Wet Oorlogsstrafrecht. Ook werd uitvoerig nader ingegaan op de belangen van de VJV en mede-eisers en werd benadrukt dat de Staat niet was ingegaan op diverse standpunten van eisers en deze derhalve niet had weerlegd. Uitdrukkelijk werd gesteld dat dit inhield dat die stellingen van eisers onverkort golden 'als ten processe onbesproken en onweersproken en daarmee als tussen partij- en vaststaand'. De rechtbank, zo vervolgden de eisers, zou bij de beoordeling van de zaak dan ook 'zonder voorbehoud de stellingen van eisers tot uitgangspunt moeten nemen'. In de conclusie na comparitie kwamen de eisers dan ook tot de slotsom dat de ingestelde vorderingen dienden te worden toegewezen.

De Staat diende op 7 februari 1995 een tweede conclusie na comparitie in. Daarin ontkende de Staat, in weerwil van de duidelijke bepalingen van de Wet Oorlogsstrafrecht en de door de VJV uitvoerig besproken wetsgeschiedenis, feitelijk dat de beginselen van het humanitair oorlogsrecht onverkort deel uitmaken van de Nederlandse nationale rechtsorde. Gesteld werd dat art. 8 Wet Oorlogsstrafrecht 'een voorbeeld [is] van beperkte transformatie' naar de Nederlandse rechtsorde van de internationaal geldende 'wetten en gebruiken van de oorlog'. De Staat betoogde met betrekking tot het genoemde artikel: 'Het richt zich ter bescherming van de slachtoffers tot degenen die betrokken zijn in een gewapend conflict. Het beoogt niet een grondslag te scheppen voor militaire en/of buitengewoon dienstplichtigen om buiten een oorlogssituatie de rechtmatigheid van de mogelijke inzet van kernwapens onder bepaalde omstandigheden bij de burgerlijke rechter te betwisten.'

De kennelijke gedachte van de Staat, dat tijdens een nucleair conflict de rechtsstaat nog op normale wijze zou kunnen functioneren, zodat een rechterlijk oordeel zou kunnen worden verkregen over door de Staat gegeven opdrachten, was ongerijmd. Tevens ging de Staat met zijn opstelling er bovendien aan voorbij dat nationale wetten richtinggevend zijn voor Nederlandse ingezetenen om vooraf te bepalen welk gedrag het recht van hen in bepaalde situaties verlangt. Voordat die situaties zich voordoen kunnen zij dus redelijkerwijs concluderen dat in voorkomend geval door de Staat van hen gedragingen worden geëist die

als onrechtmatig of zelfs misdadig moeten worden aangemerkt. Er is in dat geval sprake van een dreigende onrechtmatige daad van de Staat, waarover door de betrokkenen zonder meer het oordeel van de burgerlijke rechter kan worden gevraagd. Verder ging de Staat er met zijn vorenbedoelde opvatting aan voorbij dat het humanitair oorlogsrecht vereist dat, voorafgaand aan een voorgenomen inzet van militair geweld, wordt getoetst of die inzet in overeenstemming zou zijn met de vereisten van de beginselen en bepalingen van het humanitair oorlogsrecht. De opvatting van de Staat druiste dan ook lijnrecht in tegen iedere redelijkheid en tegen fundamentele beginselen van Nederlands recht en internationaal publiekrecht. De Staat maakte zodoende volkomen duidelijk dat hij een eerlijke en onpartijdige voorafgaande rechterlijke toetsing van de rechtmatigheid van inzet van kernwapens, hoe dan ook wenste te vermijden.

Verder bestreed de Staat in zijn tweede conclusie de verwijten van eisers dat hun stellingen werden verdraaid. Tot slot werden daarin de door de eisers voorgestelde vragen voor de aan te zoeken deskundigen, die in de conclusie na comparitie van de VJV redactioneel enigszins waren aangepast, door de Staat opnieuw niet in overeenstemming geacht met het tussenvonnis en daarom afgewezen. De Staat handhaafde dan ook onverkort zijn eerdere conclusie.

Een duur tussenvonnis

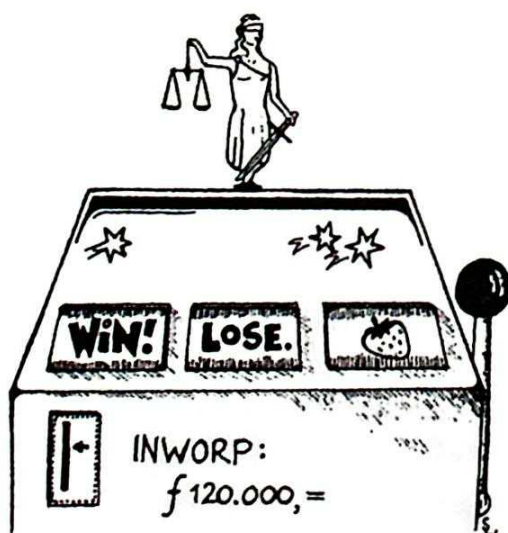
Nadat de conclusies na comparitie waren ingediend, zou opnieuw een tussenvonnis van de rechtbank volgen. Steijnen liet de VJV en het Tribunaal weten ervan uit te gaan dat de rechtbank zou besluiten enkele deskundigen te benoemen, aan wie zou worden verzocht om hun visie te geven op door de rechtbank geformuleerde vragen. Dat tweede tussenvonnis volgde eerst op 13 december 1995. Daarin stelde de rechtbank in de eerste plaats vast dat 'de betreffende beginselen van humanitair oorlogsrecht mede de inzet van kernwapens beheersen'. Daarom was daarover geen deskundigenbericht vereist. De rechtbank stelde verder vast dat partijen verschilden van mening over de vraag 'of die beginselen al dan niet rechtstreeks rechten scheppen voor burgers'. De rechtbank wees het standpunt van de Staat af dat uitsluitend geschreven regels van volkenrecht rechtstreeks rechten zouden kunnen scheppen voor burgers. Tegelijkertijd oordeelde zij echter dat de VJV een en ander onvoldoende had aangetoond. Dit betrof onder meer de kwestie of de in geding zijnde beginselen 'zich ontwikkeld hebben tot algemeen bindend, dwingend volkenrecht, het zogenaamde *ius cogens*'.

Daarbij betwijfelde de rechtbank dat de beginselen van het humanitair oorlogsrecht ingevolge de Wet Oorlogsrecht zonder meer in het Nederlands recht waren geïncorporeerd.

Teneinde over deze kwesties duidelijkheid te bewerkstelligen, benoemde de rechtbank een drietal hoogleraren tot deskundigen. Hen werd verzocht schriftelijk en gemotiveerd de volgende vragen te beantwoorden:

- Kunnen de in deze procedure spelende beginselen (...) worden aangemerkt als *ius cogens*?
- Zo ja, hebben die beginselen in uw visie om die reden rechtstreekse werking?
- Zijn de betreffende beginselen geïncorporeerd in ons nationale recht?
- Zo ja, in welke mate hebben zij gelding in het Nederlands recht?
- Komt in uw visie aan de betreffende beginselen op enige andere wijze rechtstreekse werking toe?
- Leidt het voorgaande in uw visie tot de slotsom dat burgers rechtstreeks een beroep kunnen doen op de in het geding zijnde beginselen van humanitair oorlogsrecht?
- Zijn er binnen VJV c.s. categorieën personen aan te wijzen wie een dergelijk beroep hoe dan ook niet toekomt?
- Is naar uw weten eerder/elders over dit soort vragen beslist en, zo ja, in welke zin?

Tevens bepaalde de rechtbank dat de deskundigen 'partijen in de gelegenheid zullen stellen opmerkingen te maken of verzoeken te doen'. Zij hoefden echter niet eerder met hun werkzaamheden te beginnen, dan nadat door de VJV c.s. 120.000 gulden als voorschot voor de betaling van die werkzaamheden aan de rechtbank was overgemaakt.

Cartoon van Sybrand van der Werf.

De reacties van de VJV en het Tribunaal op dit tussenvonnis waren gemengd. Tevreden, zelfs enthousiast, was men over de vaststelling van de rechtbank dat de beginselen van het humanitair oorlogsrecht ook van toepassing waren op kernwapens. De eerste vraag van de comparitie was daarmee beantwoord in het voordeel van de eisers. De beslissing van de rechtbank om deskundigen te benoemen die zouden moeten berichten over de tweede vraag die tijdens de comparitie aan de orde was gesteld, of Nederlandse ingezetenen rechten konden ontlelen aan die beginselen, vond een minder gunstig onthaal.

‘Het tussenvonnis heeft ons onaangenaam verrast,’ schreef Meindert Stelling in zijn voorwoord in *ProcesNieuws* 39, dat in april 1996 verscheen. De redenen ervoor waren dat juist over de tweede vraag van de comparitie deskundigenberichten werden gevraagd, terwijl ook de hoogte van de voor te schieten som op bezwaren stuitte. In datzelfde nummer van *ProcesNieuws* werd het tussenvonnis in zijn geheel gepubliceerd. Ook Steijnen besprak het tussenvonnis en de ‘tegenstrijdige gevoelens’ die dit bij de VJV en het Tribunaal opriepen. Anderzijds gaf hij blijk van enthousiasme, omdat de rechtbank de vraag of de beginselen van het humanitair recht van toepassing zijn op de inzet van kernwapens zonder voorbehoud bevestigend had beantwoord. Steijnen uitte bezwaren tegen het voorschot dat zou moeten worden overgemaakt aan de rechtbank. Ook vond hij het onjuist dat de rechtbank deskundigenberichten wenste te ontvangen met betrekking tot de vraag of burgers rechten konden ontlelen aan die beginselen. Het ging hierbij om een zogenaamde ‘zuivere rechtsvraag’, een soort rechtsvragen die gewoonlijk door de betrokken rechters zélf op basis van de processtukken worden beoordeeld. Steijnen meende dan ook dat er redenen waren om tegen het tweede tussenvonnis in hoger beroep te gaan.

Het voorschot leidde tot verontwaardiging binnen de VJV en het Tribunaal, die meerdere gezamenlijke vergaderingen hielden over de vraag of ze dat bedrag wel moesten betalen. Er zat, naast de hoogte ervan, een principiële kant aan. Werd met het vragen van zulke grote bedragen voor de eisende partij geen procesdrempel opgeworpen die de vrije toegang tot de rechter belemmerde? Daarnaast was, zoals Steijnen al had geschreven, iedere rechter immers bevoegd om te oordelen welke normen deel uitmaken van de Nederlandse rechtsorde. Daarvoor was geen deskundigenbericht nodig, zodat de gedachte in hoger beroep te gaan niet bij voorbaat werd afgewezen.

Aan de andere kant lag hoger beroep niet direct voor de hand. Stelling relativeerde in *ProcesNieuws* 39 het voorschot van 120.000 gulden door

erop te wijzen dat dit niet meer was dan ongeveer 20 gulden per eiser. De VJV en het Tribunaal zagen zich dan ook geplaagd voor de vragen of ze dat voorschot wel konden betalen en of ze dat wel wilden. Het kunnen betalen was op zich geen probleem. Het Tribunaal had voldoende financiële reserves en kon het gevraagde bedrag voorschieten, zodat niet eerst een extra bijdrage van de eisers hoefde te worden gevraagd. De vragen 'Willen we dit?' en ook 'Is het gevraagde bedrag wel reëel?' werden gedeeld met buitenstaanders die om meningen en adviezen werden gevraagd. Een lid van de arrondissementsrechtbank van Den Haag zag het bedrag als een barrière voor de toegang van burgers naar de rechter. Een plaatsvervangend rechter meende dat het hoge bedrag 'een poging tot ontmoediging' was en Van den Biesen noemde het bedrag absurd hoog.

Op de gezamenlijke vergadering van de VJV en het Tribunaal op 7 februari 1996 werden alle argumenten voor en tegen op een rij gezet. Van der Werf vernam van mede-eisers dat men zo snel mogelijk een vonnis in de hoofdzaak wilde. Jan Willems, universitair docent internationaal recht aan de Universiteit Maastricht en zeer betrokken VJV-bestuurslid, wees erop dat een hoger beroep risico's met zich meebracht. Het gerechtshof zou de zaak ook zelf kunnen afdoen op grond van proceseconomische redenen. Besloten werd niet in hoger beroep te gaan en Steijnen te verzoeken een brief te schrijven aan de rechtbankpresident, waarin werd aangegeven dat het zijn taak was om vast te stellen of er al dan niet sprake was van rechtstreekse werking. Tevens werd de betaling van het gevraagde voorschot voorbereid.

Steijnen had zijn bedenkingen tegen deze beslissing en voorzag een nadere discussie. Omdat de termijn voor hoger beroep tegen het tussenvonnissen op 13 maart 1996 zou verstrijken, waarborgde hij dat die mogelijkheid voor de VJV en de mede-eisers niet verloren zou gaan. Daarom werd de Staat op 8 maart alvast in hoger beroep gedagvaard, zonder daarvoor de redenen op te geven. Dat zou later kunnen in een memorie van grieven.

Ten behoeve van de nadere discussie van de VJV en het Tribunaal presenteerde Steijnen zijn conceptversie van de memorie van grieven. Die werd op 14 maart 1996 besproken, opnieuw tijdens een gezamenlijke vergadering. Overwogen werd dat tijdens de vorige vergadering ten onrechte was uitgegaan van de gedachte dat 'we zelf zouden hebben voorgesteld om deskundigen te raadplegen.' Geconcludeerd werd dat Steijnen had aangetoond dat het aan de rechtbank voorgelegde voorstel 'nu juist niet de door de rechter voorgenomen vragen aan de des-

kundigen betrof'. Hiernaast werd stilgestaan bij een door Jan Willems' gevonden artikel van een van de benoemde deskundigen over de interpretatie van bepalingen van verdragen. Deze deskundige meende dat een rechter terughoudend zou moeten zijn bij zijn interpretaties, omdat er zoveel 'politiek-beleidsmatige aspecten aan zijn verbonden'. De conclusie was dan ook dat die deskundige 'de rechter argumenten in handen (speelt) om zich van ons af te maken'. Verder werd stilgestaan bij het gegeven dat, zolang op een bepaald terrein geen Nederlandse jurisprudentie bestond, wetenschappelijke auteurs allerlei speculatieve opvattingen konden publiceren. Vastgesteld werd dan ook dat 'de rechter toch de eerste (blijft) om de knoop door te hakken'. De uiteindelijke slotsom was dat werd teruggekomen op de beslissing van 7 februari en dat in hoger beroep zou worden gegaan.

Procesnieuws wordt ProcesNieuws

Begonnen als bescheiden blad op A4-formaat, met als insteek de mede-eisers op de hoogte te houden van de processen, zou *Procesnieuws* in de loop van de jaren van rol veranderen en werd het meer dan een mededelingenorgaan. In de overgangsfase van de SVK naar het Tribunaal was daarvan nog geen sprake. Beide processen vormden de hoofdmoot van het blad. Opland, die het logo had getekend van de jurist die een raket een schop geeft, gaf toestemming dit verder te gebruiken. Tekenaar Len Munnik maakte vanaf nummer 3 een illustratie voor de omslag. In nummer 32 (juni 1994) werd afscheid genomen van de SVK met een toepasselijke cartoon, een afscheidswoord van Hans Wiebenga en een terugblik op de beide processen. Daarna leek *Procesnieuws* een exclusieve uitgave van het Tribunaal voor de Vrede, wat echter niet het geval was. Vanaf nummer 33 veranderde de schrijfwijze van de naam. De kleine letter n in *Procesnieuws* werd een hoofdletter N, duidend op een verbreding van de inhoud van het blad.

Het viel niet steeds mee relevante kopij te vinden en de door Steijnen aangeboden artikelen werden dankbaar aanvaard. Steijnen hield zich niet exclusief met het proces bezig maar ook met andere zaken, zoals kort gedingen inzake de Nederlandse deelname aan de oorlog in Irak en andere gewapende conflicten. Dit soort processen gebeurde

Cartoon van Len Munnik.

soms onder de vlag van de VJV, en soms waren dit eigen activiteiten van Steijnen. De standpunten die Steijnen in zijn artikelen over deze oorlogen en processen verwoordde, leidden tot brieven en telefoontjes van lezers die het onduidelijk was van wie deze standpunten waren: het Tribunaal, de VJV of Steijnen?

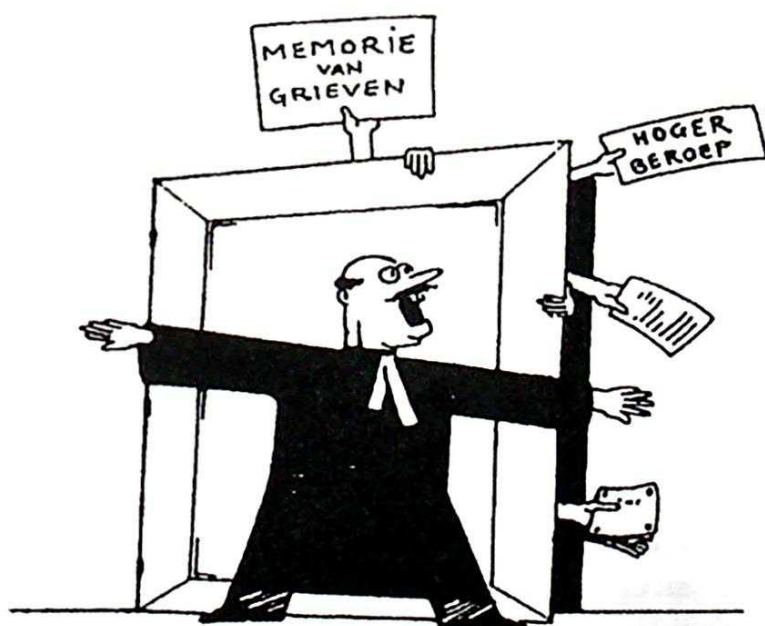
ProcesNieuws 50 (december 1998) was een jubileumnummer met bijdragen van oud-SVK-bestuursleden en SVK-advocaten Ingelse en Van den Biesen. Deze uitgave werd erg gewaardeerd, vooral door de hoeveelheid foto's. Enkele nummers later begon het secretariaat brieven te ontvangen van mede-eisers en abonnees, die de berichtgeving over de Joegoslavië-oorlog op de VJV-pagina's afwezen en hun steun aan het Tribunaal beëindigden. Er kwamen ook positieve reacties op deze artikelen. De onduidelijkheid wiens standpunten dit betrof bleef een punt van aandacht en met ingang van juni 2000 kregen de VJV-pagina's een lichtgrijze kleur. Dit zou niet voldoende blijken te zijn, evenmin als mededelingen van het bestuur met verduidelijking over de VJV-pagina's. Begin 2001 stuurde secretariaatsmedewerkster Biewinga een fax naar het bestuur, waarin zij namens andere medewerkers haar zorgen uitsprak. De artikelen van vooral Steijnen kostten 'leden'. Lang niet alle mede-eisers en abonnees waren pacifist en radicale politieke en anti-oorlogsstandpunten werden door hen moeilijk of niet verteerd. In de toekomst zou dat nog vaker blijken.

In hoger beroep

'We hebben er lang mee geworsteld, maar uiteindelijk hebben we toch besloten om tegen het tussenvonnis (...) in hoger beroep te gaan. Dit ondanks een aantal positieve uitkomsten van dit vonnis.' Zo opende Steijnen zijn bijdrage aan *ProcesNieuws* 40 (juni 1996), waarin hij de redenen voor het hoger beroep toelichtte. Een reden om niet in hoger beroep te gaan was om de positieve beslissing in het tussenvonniss, dat de beginselen van het humanitair recht van toepassing zijn op gebruik van kernwapens, niet in de waagschaal te stellen. Maar het feit dat de rechter een deskundigenbericht wilde over de rechtstreekse werking van het humanitair oorlogsrecht, de vraag of burgers zich op de beginselen van humanitair recht konden beroepen, was uiteindelijk de aanleiding om in hoger beroep te gaan. Doorslaggevend was dat 'voor ons onomstotelijk vaststaat dat de beginselen van het humanitair oorlogsrecht rechtstreekse werking hebben en dat daaraan niet valt te tornen'. Daarbij werd opnieuw benadrukt, dat zij 'rechtstreeks in onze wetgeving zijn verankerd middels de Wet Oorlogsstrafrecht (...)'.

Daarbij hekelde Steijnen de opvatting van de Staat dat burgers pas een beroep kunnen doen op de beginselen van het humanitair oorlogsrecht 'als zij al daadwerkelijk het slachtoffer zijn van een aanval met kernwapens'. 'Hetgeen er dus op neerkomt,' zo ging hij verder, 'dat ze pas bij de rechter wegens schending van de beginselen van humanitair oorlogsrecht door kernwapens bezwaar kunnen maken... als ze al dood zijn.'

Een ander punt dat de beide besturen en advocaten hoog zat, was de door de rechtbank opgedragen betaling van 120.000 gulden, als voorschot voor de betaling van de benoemde deskundigen. Steijnen wees erop dat daarmee het profijtbeginsel in de rechtspraak zijn intrede dreigde te doen: 'Wil men een overwogen juridisch oordeel van de rechter krijgen, dan moet daarvoor eerst wel betaald worden, en flink'. 'Als dit praktijk wordt', zo stelde Steijnen verder, 'zou dit het einde betekenen van zowel de rechtszekerheid als de rechtsgelijkheid.' Hij stelde dat dit 'evenzeer een belangrijk argument (vormt) om ons principieel tegen dit deskundigenbericht te keren'. Ook merkte hij op dat het 'apert onredelijk is dat wij als eisende partij geheel voor de kosten van een dergelijk deskundigenbericht zouden moeten opdraaien'. Het besluit van 14 maart om in hoger beroep te gaan hield in dat de bij wijze van voorzorg door Steijnen verzorgde dagvaarding van 8 maart niet werd ingetrokken, en dat op 4 april de memorie van grieven bij het gerechtshof Den Haag werd ingediend.

"WILT U GAAN ?! U BENT
NIET DESKUNDIG !! "

Cartoon van Sybrand van der Werf.

De eerste, primaire grief richtte zich tegen de beslissing van de rechtbank om opdracht te geven tot het uitbrengen van deskundigenberichten over de vraag of de in geding zijnde beginselen van humanitair oorlogsrecht rechtstreekse werking hebben. Dit in plaats van als rechtbank zélf 'terstond vast te stellen dat deze beginselen al rechtstreeks in het Nederlands recht zijn geïncorporeerd middels de Wet Oorlogsstrafrecht'. En dat los van die incorporatie in het Nederlands recht die beginselen 'rechtstreekse rechten en verplichtingen scheppen voor burgers'.

De tweede, subsidiaire grief richtte zich eveneens tegen die beslissing van de rechtbank om deskundigenberichten te gelasten, maar nu vanuit het gezichtspunt dat de rechtbank met die beslissing 'het recht (heeft) geschonden, dan wel daaraan een verkeerde toepassing heeft gegeven'. Als reden daarvoor werd gesteld dat de rechtbank van de wettelijke mogelijkheid tot het gelasten van deskundigenberichten 'een oneigenlijk gebruik' had gemaakt.

De derde, meer subsidiaire grief betrof het gegeven dat de rechtbank in het bestreden tussenvonnissen de Staat niet had bevolen 'alsnog onomwonden antwoord te geven op de (...) comparitie-vraag of appellanten [dit is de aanduiding van eisers die in hoger beroep zijn gegaan] in zijn optiek op de in het geding zijnde beginselen van humanitair oorlogsrecht een beroep kunnen doen (...)'.

Andere subsidiaire grieven keerden zich tegen aspecten van de opdracht van de rechtbank om een voorschot voor de deskundigenberichten te betalen, de beslissing dat uitsluitend de VJV en de mede-eisers de kosten van de deskundigenberichten op hun bordje geschoven kregen, maar ook het buitensporig hoge bedrag van dat voorschot. Daarnaast werd bovendien bezwaar gemaakt tegen de beslissing van de rechtbank om uitsluitend de zelf geformuleerde vragen aan de deskundigen voor te leggen, en voorbij te gaan aan de vragen die de VJV had voorgesteld.

Na de indiening van de memorie van grieven door de VJV was het afwachten hoe de Staat daarop zou reageren. De Staat zou kunnen volstaan met een memorie van antwoord, maar zou op zijn beurt ook zelf hoger beroep kunnen instellen tegen het tweede tussenvonnissen van de rechtbank, in een zogenaamd 'incidenteel appel'. Wanneer de Staat voor deze laatste methode zou kiezen, zou ook de beslissing van de rechtbank dat de beginselen van het humanitair recht van toepassing waren op kernwapens, ter discussie kunnen worden gesteld.

Opmerking verdient het dat, anders dan bij het proces tegen de kruisraketten niet aan de mede-eisers werd gevraagd of zij instemden met

een hoger beroep. Dit was niet nodig omdat het hoger beroep zich niet richtte op het eindvonnis van de rechtbank, maar op een tussenvonnis. Doorgaans wordt nadat het gerechtshof heeft geoordeeld over de bezwaren tegen een tussenvonnis van de rechtbank de zaak teruggevoerd naar de rechtbank voor voortzetting van de behandeling 'in eerste aanleg'. Dan volgt alsnog een eindvonnis van de rechtbank. Overigens was uit verontwaardigde reacties van mede-eisers op het tweede tussenvonnis van de rechtbank duidelijk gebleken dat ook zij grote bezwaren hadden tegen het te betalen voorschot. Het hoger beroep daartegen ondervond dan ook steun van mede-eisers.

De uitspraak van het Internationaal Gerechtshof

Het Internationaal Gerechtshof deed, zoals hierboven al eerder vermeld, op 8 juli 1996 uitspraak over de vraag die de AVVN aan het Hof had voorgelegd: 'Is de bedreiging met of het gebruik van kernwapens in enigerlei omstandigheid toegestaan volgens internationaal recht?' Bij de *Advisory Opinion* hadden alle veertien rechters van het Hof een individuele verklaring gevoegd, die tegelijkertijd met die uitspraak openbaar werden gemaakt. De verklaringen verschilden onderling van strekking. Het kon gaan om een toelichting op het stemgedrag van de betreffende rechter, maar ook om kritiek op bepaalde aspecten van de uitspraak, tot aan de verklaring dat de betrokken rechter het oneens was met de uitspraak van het Hof, een zogenaamde '*dissenting opinion*'. Maar liefst zes rechters, onder wie de vicepresident van het Hof Stephen Schwebel, hadden een *dissenting opinion* geschreven. Een drietal rechters was het totaal oneens met de uitspraak.

De uitspraak van het Hof omvatte 105 paragrafen. In de eerste paragrafen zette het Hof de gang van zaken uiteen en ging het in op de vraag of tot het uitbrengen van een *advisory opinion* moest worden overgegaan. Daarna werd ingegaan op diverse onderdelen van het internationaal publiekrecht, waarop staten hadden gewezen in hun schriftelijke verklaringen. Die onderdelen omvatten onder meer mensenrechten, het verbod van genocide, het milieurecht en de totstandbrenging van kernwapenvrije gebieden. Het Hof oordeelde dat die onderdelen niet direct relevant waren voor de beantwoording van de vraag van de AVVN. Vervolgens besprak het Hof de vraag of het gewoonterecht dan wel het verdragsrecht, zoals sommige staten hadden aangevoerd, een algemeen verbod inhield van het gebruik van kernwapens. Die vraag werd in paragraaf 74 ontkennend beantwoord. Tot slot behandelde het Hof de kwestie of gebruik van kernwapens als onrechtmatig moest worden aangemerkt

'in het licht van de beginselen en regels van internationaal humanitair recht die van toepassing zijn in gewapende conflicten, en van het neutraliteitsrecht'. De daarop volgende 30 paragrafen bevatten de rechtsoverwegingen van het Hof daarover, waarin soms zeer stellige standpunten werden ingenomen, standpunten die van belang zijn voor een goed begrip van de conclusies waartoe het Hof kwam in paragraaf 105 van zijn uitspraak.

Zo was van belang dat het Hof in paragraaf 78 de 'kardinale beginselen' van het humanitair oorlogsrecht besprak. Het Hof stelde onder meer: 'Het eerste beginsel heeft tot doel de burgerbevolking en burgerobjecten te beschermen en brengt onderscheid aan tussen combattanten en non-combattanten: staten mogen burgers nooit tot doelwit van een aanval maken en mogen bijgevolg nooit gebruikmaken van wapens die niet in staat zijn onderscheid te maken tussen civiele en militaire doelen.' Als tweede beginsel noemde het Hof het verbod om combattanten 'onnodig lijden' te berokkenen. Het Hof verwees hierbij naar de Martens-clausule, die in iets modernere bewoording als verdragsbepaling onder meer was opgenomen in het eerste artikel van het Aanvullend Protocol I van 1977, dat een aanvulling was op de Verdragen van Genève van 1949. In paragraaf 79 constateerde het Hof dat, omdat 'een groot aantal regels van humanitair recht die van toepassing zijn in gewapende conflicten' van zo groot belang waren voor 'het respect voor de menselijke persoon en voor "elementaire overwegingen van menselijkheid" (...) toetreding tot de Haagse en Geneefse Verdragen op grote schaal (heeft) plaatsgevonden'. 'Bovendien', zo ging het Hof verder, 'moeten deze fundamentele regels door alle staten in acht worden genomen, ongeacht of ze de verdragen die deze regels bevatten, hebben geratificeerd, omdat het gaat om beginselen van internationaal gewoonterecht die niet overschreden mogen worden'.

In het tweede deel van paragraaf 105 concludeerde het Hof onder B, kort gezegd, dat in het internationaal recht geen alomvattend verbod bestaat van kernwapens als zodanig. De rechters Koroma, Shahabuddeen en Weeramantry stemden tegen die conclusie en zetten in hun uitvoerige *dissenting opinions* de redenen daarvoor uiteen. Onder D concludeerde het Hof zonder enig voorbehoud en unaniem:

'Een bedreiging met of gebruik van kernwapens moet zowel verenigbaar zijn met de vereisten van het internationaal recht dat van toepassing is gedurende gewapend conflict, in het bijzonder de vereisten van de beginselen en regels van internationaal humanitair recht, als ook met specifieke verplichtingen op grond van verdragen en andere toezeggingen die uitdrukkelijk handelen over kernwapens.'

World Court Project met v.l.n.r. Keith Mothersson, Robert Green, Fredrik Heffermehl en Peter Weiss.

Daarna volgde onder E de eindconclusie van het Hof, die het Hof sterk verdeelde. Zeven rechters stemden vóór en zeven tegen. President Bedjaoui had in de gegeven situatie dat het Hof niet bestond uit de voorgeschreven vijftien rechters en nog geen rechter was benoemd om de opengevallen plaats te vervullen, bij het staken van de stemmen evenwel een doorslaggevende stem.

Omdat hij vóór eindconclusie E had gestemd, was deze dus toch door het Hof aangenomen:

'Uit de bovengenoemde vereisten volgt dat de bedreiging met of het gebruik van kernwapens in het algemeen in strijd zou zijn met de regels van internationaal recht die van toepassing zijn gedurende gewapend conflict, in het bijzonder met de beginselen en regels van humanitair recht. Echter, gezien de huidige stand van het internationaal recht en het feitenmateriaal dat het hof ter beschikking staat, kan het hof geen definitieve conclusie trekken met betrekking tot de vraag of de bedreiging met of het gebruik van kernwapens rechtmatig of onrechtmatig zou zijn in een extreme situatie van zelfverdediging waarin het overleven als zodanig van een staat op het spel zou staan.'

De uitspraak werd met grote instemming door antikernwapenactivisten en juristen ontvangen. Een *advisory opinion* van het Internationaal

Gerechtshof, waarvan het Hof al diverse had uitgesproken over uiteenlopende en soms zeer ingrijpende rechtsvragen, wordt door de internationale gemeenschap als gezaghebbend erkend. Staten handelen vervolgens dan ook doorgaans overeenkomstig de opvattingen van het Hof zoals neergelegd in die uitspraken. Het was zodoende van grote betekenis dat het Hof zonder enig voorbehoud had geconcludeerd dat de beginselen en regels van het humanitair recht van toepassing waren op het gebruik van of het dreigen met kernwapens. Van den Biesen zei hierover: 'Kernwapenstaten hadden in de procedure voorafgaand aan de uitspraak aangevoerd dat de *Laws of War* niet van toepassing waren op kernwapens. Daar heeft het Hof korte metten meegemaakt.' Van den Biesen had als advocaat in de kruisrakettenzaak de Staat een soortgelijke redenering horen gebruiken.

Stelling schreef in het voorwoord van *ProcesNieuws* 41 dat de uitspraak van het Hof 'een instrument in de handen van de vredesbeweging' was. Dit omdat de kernwapenstaten niet meer konden beweren dat zij, nu het bezit van kernwapens hen vooralsnog nog niet was ontzegd, 'die vernietigingsmiddelen ook mogen gebruiken'. 'De leden van de NAVO kunnen nu niet meer beweren,' zo ging hij verder, 'dat zij kernwapens in voorkomend geval op dezelfde wijze als gewone wapens kunnen gebruiken.' Hij wees er bovendien op dat de rechters van het Hof in meerderheid niet hadden willen concluderen dat gebruik van kernwapens in uitzonderlijke gevallen wél rechtmatig zou kunnen zijn. Daarbij wees Stelling op de rechtsoverweging van het Hof in paragraaf 94 van de uitspraak: 'Daarin stelt het Hof dat géén van de staten die verdedigden dat het gebruik van kernwapens in bepaalde omstandigheden rechtmatig zou zijn, erin geslaagd is om die stelling te bewijzen. Deze rechtmatigheid is naar het oordeel van het Internationaal Gerechtshof ook niet bewezen wat betreft het gebruik van tactische kernwapens met een relatief geringe lading.' Ook citeerde hij president Bedjaoui van het Hof, die in zijn bij de uitspraak gevoegde verklaring uitdrukkelijk had gesteld dat het oordeel van het Hof 'op geen enkele manier mag worden geïnterpreteerd als een opening naar de erkenning van de rechtmatigheid van het dreigen met of het gebruik van kernwapens'. Steijnen betitelde in hetzelfde nummer van *ProcesNieuws* de *Advisory Opinion* als monument.

De tweede volzin van eindconclusie E zou aanleiding geven tot veel discussie. Ook diverse rechters van het Hof gaven in hun persoonlijke verklaring of zienswijze blijk van bedenkingen daartegen. President Bedjaoui was in de paragrafen 21 en 22 van zijn verklaring daarentegen

zeer stellig. Hij wees erop dat het Hof het verbod van wapens met een niet-onderscheidend effect en het verbod van wapens die onnodig lijden veroorzaken, had aangemerkt als 'regels van internationaal gewoonterecht die niet overschreden mogen worden'. Ook wees hij erop dat het staten bij de uitoefening van hun legitieme recht op zelfverdediging niet vrijstond om die fundamentele regels van het internationaal humanitair recht niet langer te eerbiedigen.

Deze opvatting van president Bedjaoui was geheel in overeenstemming met de grondslagen van de verdragen betreffende het humanitair oorlogsrecht, en met de internationale jurisprudentie van na de Tweede Wereldoorlog betreffende inbreuken op dat recht. Bij de totstandkoming van de verdragen hebben de verdragspartijen de humaniteit afgewogen tegenover de 'oorlogsnoodzaak', oftewel het gebruik van militair geweld dat in een gegeven situatie noodzakelijk wordt geacht. In de verdragsbepalingen is vervolgens de uitkomst neergelegd van die afweging met betrekking tot de onderscheiden gevallen van militaire geweldstoepassing. Dit heeft geleid tot vier soorten bepalingen van humanitair oorlogsrecht:

- regels betreffende de bescherming van de burgerbevolking, waarbij geen sprake kan zijn van enige afweging tegenover de 'oorlogsnoodzaak' nu de burgerbevolking geen partij is in de oorlogvoering;
- regels waarin aan humanitaire overwegingen voorrang is gegeven boven de 'oorlogsnoodzaak', zoals het verbod van strijdgassen en bacteriologische middelen;
- regels waarin een evenwicht is gevonden tussen humanitaire overwegingen en de 'oorlogsnoodzaak', zoals het gegeven dat het niet verboden is om kogels af te vuren op leden van een vijandelijke strijdmacht, maar wel om daarbij kogels te gebruiken waarvan de voorkant geen harde mantel heeft, zodat die kogel zich bij inslag in een lichaam uiteenzet en extra lichamelijke schade toebrengt (de zogenaamde 'dumdum' kogels);
- regels waarin feitelijk voorrang wordt gegeven aan de 'oorlogsnoodzaak', doordat daarin voorbehouden zijn opgenomen die commandanten de bevoegdheid geven om zelf te bepalen of zij zich zullen houden aan de in beginsel wenselijke geoordeelde gedragslijn, zoals de bepaling dat het verboden is om vijandelijk eigendom te vernielen, tenzij dit op grond van de 'oorlogsnoodzaak' dwingend is vereist.

Gezien de manier waarop deze regels tot stand zijn gebracht, is het uitgesloten dat op grond van de oorlogsnoodzaak zou kunnen worden

afgeweken van verdragsbepalingen betreffende de bescherming van de burgerbevolking en van verdragsbepalingen waarin een duidelijke begrenzing is gesteld aan de toepassing van militair geweld. Het staat verdragspartijen niet vrij om daarvan eigenmachtig af te wijken. Dit werd door het Internationaal Militair Tribunaal te Neurenberg en andere rechters, waaronder ook de Nederlandse Bijzondere Raad van Cassatie, op ondubbelzinnige wijze bevestigd. Duitse oorlogsmisdadigers beriepen zich op de Duitse leer dat ongeacht de aard van verdragsbepalingen van het humanitair oorlogsrecht, daarvan op grond van de 'oorlogsnoodzaak' mocht worden afgeweken. Deze leer stond bekend onder het motto *Kriegsräson geht vor Kriegsmannier*. Deze Duitse leer werd door rechters resoluut van tafel geveegd en schendingen van het humanitair oorlogsrecht werden zonder meer bestraft. Dit betekent dat geen enkel mens in redelijkheid kan betogen dat in de situatie bedoeld in de tweede volzin van conclusie E in de uitspraak van het Hof, staten niet gehouden zouden zijn aan de beginselen en regels van het humanitair oorlogsrecht. Een dergelijk standpunt is totaal onverenigbaar met de wordingsgeschiedenis van het humanitair recht, met de unaniem door het Hof aanvaarde conclusie D waarin geen enkel voorbehoud was gemaakt voor bepaalde uitzonderlijk geachte situaties, en met de internationale jurisprudentie. Ook de tekst van de tweede volzin van conclusie E gaf niet aan dat in de daar omschreven situatie van zelfverdediging, die kan worden beschouwd als een omschrijving van de 'oorlogsnoodzaak', staten zich niet behoeven te houden aan de beginselen en regels van het humanitair oorlogsrecht. Het Hof had daar uitsluitend geconcludeerd dat het niet had kunnen vaststellen of gebruik van kernwapens in die situatie rechtmatig of onrechtmatig zou zijn. Een vaststelling waarbij overigens wel degelijk de nodige vraagtekens kunnen worden geplaatst.

Tijd voor andere zaken

Tussen de dagvaarding in hoger beroep (8 maart 1996) en de zitting voor het gerechtshof (15 maart 1999) zouden drie jaar verstrijken. Tijd en gelegenheid genoeg om andere zaken aan te pakken, die niet altijd wat met het proces en het Tribunaal te maken hadden.

IALANA gaf na de uitspraak van het Internationaal Gerechtshof een Engelstalig boekje uit, waarin de belangrijkste delen van de *Advisory Opinion* werden besproken. Het Tribunaal besloot tot de uitgave *Rechtmatigheid van kernwapens?*, met de complete uitspraak van het Hof en de daarbij gevoegde verklaringen en opvattingen van de individuele rechters. Het boek werd verzonden naar de leden van de vaste Kamer-

RECHTMATIGHEID VAN KERNWAPENS

UITSpraak van het Internationaal
Gerechtshof van 8 juli 1996

Het Tribunaal voor de Vrede publiceerde in het boek *Rechtmatigheid van Kernwapens?* de Nederlandse vertaling van de *Advisory Opinion* van het Internationaal Gerechtshof inzake de kernwapens, inclusief de daarbij behorende individuele verklaringen van de rechters van het Hof.

commissies van Buitenlandse Zaken en Defensie, en mede-eisers en donateurs werden opgeroepen om een exemplaar aan politici en andere betrokkenen te zenden.

Begin 1998 voerden vredesactivisten van andere organisaties acties rond de Europese en NAVO-top. Van der Werf had hierover contact met hen en het bestuur besprak de kwestie in hoeverre het Tribunaal aan zulke acties kon deelnemen. Gesteld werd dat dergelijke activiteiten zouden moeten passen binnen de statutaire doelstellingen van het Tribunaal en dat alleen voor het huidige proces geld was geworven. Eventuele andere activiteiten zouden uit andere bronnen ondersteund moeten worden.

Het bestuur kende in deze periode enkele wijzigingen. Penningmeester Nico Hogenhuis werd algemeen bestuurslid, Gerben van Limpt werd penningmeester, Diederik Gosewehr vertrok en VJV-lid Erik Olof trad toe als bestuurslid. Olof werd verzocht de publiciteit op zich te nemen. De bestuursnotulen: 'Ons hoofdproces zal binnenkort een jaar stil liggen. Dit geeft Nico Steijnen de mogelijkheid om nieuwe processen op te starten. Nico Steijnen pleit hier sterk voor en heeft zelfs een concept-dagvaarding voor een eerste proces klaar.' Steijnen zou voort-

varend te werk gaan, zowel onder de vlag van de VJV als met eigen zaken. De Nederlandse deelname aan de oorlog tegen Joegoslavië in 1998-1999, die juridisch diende te worden gekenmerkt als een aanvalsoorlog en dus als een misdaad tegen de vrede, leidde tot inzet van de Koninklijke Luchtmacht. De gepretendeerde aanleiding hiervoor was de vermeende verdrijving van Kosovaren uit Kosovo. Het kort geding dat Steijnen aanspande tegen de Staat vanwege deelname aan deze aanvalsoorlog lag niet goed bij een deel van de lezers van *ProcesNieuws* en hij werd door de redactie om toelichting in het blad verzocht. Het kort geding leverde ook bijval van lezers op. Omdat er ook opzeggingen vanwege dit proces kwamen, besloot het bestuur 'de kwestie Joegoslavië strikt gescheiden te houden van ons proces. Dus Joegoslavië = VJV.'

Stelling deed nu een nieuwe poging om de eis die in 1983 aan hem was gesteld, om als luchtmachtkapitein 'alle opdrachten terzake van het gebruik van kernwapens onvoorwaardelijk uit te voeren', ongedaan te maken. Die eis van onvoorwaardelijke gehoorzaamheid ging niet alleen in tegen de Wet Oorlogsstrafrecht en de Uitvoeringswet Genocideverdrag, maar vormde ook een bespotting van de beginselen van Neurenberg, die onder meer de individuele verantwoordelijkheid omvatten. Conclusie D van de uitspraak van het Internationaal Gerechtshof gaf immers aan dat Stelling zich destijds volkomen terecht op het verbod van genocide, dat ook gedurende gewapend conflict van toepassing is, en het humanitair recht had beroepen om het gebruik van kernwapens af te wijzen. De ambtenarenrechter en in hoger beroep de Centrale Raad van Beroep waren evenwel niet onder de indruk van de uitspraak van het Hof en hielden de evident onrechtmatige eis van onvoorwaardelijke gehoorzaamheid, van het 'Befehl ist Befehl', in stand. Ook latere pogingen om die voor de Nederlandse rechtsstaat beschamende eis ongedaan te maken, leidden niet tot het gewenste resultaat.

Memorie van antwoord, tevens incidenteel beroep

De Staat maakte geen haast met zijn reactie op het hoger beroep en de memorie van grieven van de VJV en mede-eisers, die in deze fase van de procedure werden geduid als 'appellanten'. Het gerechtshof werd enkele malen om uitstel gevraagd, maar de landsadvocaat moest uiterlijk 23 januari 1997 de reactie van de Staat ingediend hebben. En op die datum werd de reactie van de Staat dan ook daadwerkelijk door De Wijkerslooth ingediend. Een reactie die niet alleen een memorie van antwoord op de standpunten van de VJV en mede-appellanten behelsde,

maar waarin de Staat ook zélf – in een zogenaamd ‘incidenteel beroep’ – hoger beroep instelde tegen beslissingen van de rechtbank. Daarbij richtte de Staat zich zowel tegen de tussenbeslissing van 28 april 1993, als tegen die van 13 december 1995.

In *ProcesNieuws* 43 gaf Steijnen zijn eerste visie op de memorie van antwoord en het incidenteel beroep van de Staat: ‘En ook nu weer volgt de Staat daarbij – een consequent handelen kan hem niet worden ontzegd! – de altijd aangehouden lijn, namelijk dat hij nergens echt op de stellingen van de eisers ingaat.’ De Staat kwam opnieuw met zijn bekende verhaal over de NAVO en bracht daarbij tot uitdrukking, zo ging Steijnen verder, ‘dat de NAVO-kernwapens eigenlijk alleen als afschrikingswapens mogen worden gezien’. Hij wees er ook op dat de Staat zich beriep op zijn geheimhoudingsplicht. Dit diende om te kunnen betogen dat niet verder kon worden ingegaan op daadwerkelijk gebruik van NAVO-kernwapens, vanwege het militair geheime karakter daarvan.

De memorie van antwoord van de Staat en zijn incidenteel beroep vormden in hoofdzaak dan ook een herhaling van zetten. Hetgeen de Staat in eerste aanleg voor de rechtbank had aangevoerd werd opnieuw voor het gerechtshof naar voren gebracht. Opvallend was echter dat de Staat, na te hebben bevestigd dat de in het geding zijnde beginselen van humanitair recht van toepassing waren op de inzet van kernwapens, met een aanvulling kwam op het verbod op wapens ‘die niet in staat zijn onderscheid te maken tussen civiele en militaire doelen’. Die formulering van het verbod van niet-onderscheidende wapens van het Internationaal Gerechtshof in paragraaf 78 van de uitspraak van 8 juli 1996 werd door de Staat aangevuld met de zinsnede ‘waarbij de burgerbevolking zoveel mogelijk moet worden gespaard’. Door die aanvulling werd het absolute karakter van het verbod van niet-onderscheidende wapens echter volledig weggenomen. Door de woorden ‘zoveel mogelijk’ werd, zoals in alle verdragsbepalingen betreffende het humanitair oorlogsrecht waarin die woorden of soortgelijke bewoordingen voorkomen, voorrang gegeven aan de ‘oorlogsnoodzaak’. Zodoende werd volop ruimte geboden voor een betoog dat gebruik van kernwapens nu eenmaal op grond van de ‘oorlogsnoodzaak’ was vereist. Het beginsel van de humaniteit werd door de Staat volledig terzijde geschoven. Dit terwijl het verbod van niet-onderscheidende aanvallen bovendien ook als verdragsbepaling in Aanvullend Protocol I van 1977 bij de Geneefse Verdragen van 1949 is neergelegd. In art. 51, vierde lid, wordt gezegd dat niet-onderscheidende aanvallen verboden zijn. Vervolgens wordt in

dat artikel toegelicht wat niet-onderscheidende aanvallen zijn. Samenvattend concludeert het artikel dat het gaat om aanvallen die 'naar hun aard, militaire doelen en burgers of burgerobjecten zonder onderscheid kunnen treffen'. De door de Staat geformuleerde aanvulling op het verbod van niet-onderscheidende wapens was dan ook zeker niet onschuldig, maar liet zien dat het de Staat ontbrak aan intellectuele en morele integriteit.

Ook was opvallend dat de Staat pretendeerde aansluiting te zoeken bij de uitspraak van het Internationaal Gerechtshof van 8 juli 1996. De Staat nam echter een standpunt in dat daarmee totaal niet viel te verenigen. Het Hof had in paragraaf 94 gesteld dat 'geen van de staten die de rechtmatigheid van gebruik van kernwapens in bepaalde omstandigheden' hadden bepleit het Hof daarvan had weten te overtuigen. En in paragraaf 97 overwoog het Hof 'dat het geen definitieve conclusie kan trekken met betrekking tot de rechtmatigheid of onrechtmatigheid van het gebruik van kernwapens door een staat in een extreme omstandigheid van zelfverdediging, waarin het overleven als zodanig van die staat op het spel staat'. En terwijl de Staat niet alleen verwees naar paragraaf 97, maar die evenals de paragrafen 95 en 96 ook had geciteerd, stelde hij in zijn memorie van antwoord, tevens incidenteel beroep: 'De Staat meent dat het gebruik van kernwapens niet onder alle omstandigheden volkenrechtelijk ontoelaatbaar is en ziet zich in deze opvatting gesteund door de hiervoor geciteerde overwegingen van het Internationaal Hof van Justitie.' Een volkomen onlogische bewering, nu het Hof immers uitdrukkelijk had gezegd niet te kunnen vaststellen of er in voorkomend geval sprake zou zijn van rechtmatig of onrechtmatig gebruik van kernwapens. Bovendien deed de Staat geen enkele poging om zijn ongerijmde bewering nader toe te lichten. Dat is overigens in het licht van de overige overwegingen van het Hof, waarvan het Hof in paragraaf 104 van zijn *Advisory Opinion* uitdrukkelijk had aangegeven dat zij alle van belang waren, ook wel begrijpelijk. Want de Staat zou eenvoudigweg niet in staat zijn om zijn boude bewering ook maar enigszins aannemelijk te maken. Zeker nu in paragraaf 91 het door het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten genoemde voorbeeld van gebruik van 'een licht kernwapen tegen oorlogsschepen op volle zee' ter sprake was gebracht. Dit betreft een gebruik van kernwapens waarvan mag worden aangenomen dat daarbij geen burgerslachtoffers zullen vallen. Toch oordeelde het Hof in paragraaf 94 dat de rechtmatigheid daarvan niet was aangetoond.

Verder beweerde de Staat, in lijn met een eerder door de Nederlandse

regering en de Raad van State ingenomen standpunt, 'dat de vraag of het gebruik van kernwapens in concreto toelaatbaar is niet in abstracto kan worden beantwoord, maar afhankelijk is van de daadwerkelijke condities van de oorlogsvoering in een zich op enig moment voordoende situatie'. Een volkomen ongegronde bewering, want het verbod om de burgerbevolking tot doelwit van een militaire aanval te maken en het verbod van niet-onderscheidende wapens zijn absolute verboden, waaraan staten dus onder alle omstandigheden gebonden zijn. De 'daadwerkelijke condities van de oorlogsvoering in een zich op enig moment voordoende situatie' zijn bij schending van die absolute verboden dus volkomen irrelevant. Er kan zodoende reeds van tevoren worden gesteld dat gebruik van kernwapens tegen steden zonder meer in strijd is met het verbod om de burgerbevolking tot doelwit te maken en derhalve een misdrijf vormt. Het overeenkomstige geldt voor het gebruik van kernwapens tegen militaire doelen in of in de nabijheid van steden of dorpen, waarbij het verbod van wapens die geen onderscheid maken tussen enerzijds de burgerbevolking en anderzijds combattanten aan de orde is.

Uiteraard concludeerde De Wijkerslooth in zijn reactie op het hoger beroep van de VJV en mede-appellanten, dat als 'principaal beroep' werd aangeduid, tot verwerping daarvan. In het incidenteel beroep voerde hij drie grieven aan. De eerste grief richtte zich tegen voorwaardelijk geformuleerde ontvankelijkheid van appellanten in het tussenvonnis van 28 april 1993. Die voorwaarden hielden in dat eerst diende te worden vastgesteld dat de in geding zijnde beginselen van humanitair oorlogsrecht van toepassing waren op inzet van kernwapens en rechtstreeks rechten schiepen voor burgers. De landsadvocaat baseerde deze grief op het standpunt dat appellanten hun belang onvoldoende 'geconcretiseerd en geïndividualiseerd' hadden. Voor een civiele procedure waren de 'door appellanten gestelde algemene en abstracte belangen' daartoe niet voldoende. En dit gold ook voor het recht op leven, liet De Wijkerslooth daarbij weten. Zijn tweede grief keerde zich tegen het tussenvonnis van 13 december 1995, waarin de rechtbank de opvatting van de Staat had afgewezen dat burgers uitsluitend aan geschreven regels van volkenrecht rechten zouden kunnen ontleenen, en niet aan ongeschreven beginselen van volkenrechtelijk gewoonterecht. In zijn derde grief maakte De Wijkerslooth bezwaar tegen het feit dat de rechtbank de vorderingen van appellanten niet onmiddellijk niet-ontvankelijk had verklaard, of had afgewezen. Hij baseerde zich daarbij op het standpunt dat de ingeroepen beginselen 'de inzet van kernwapens niet onder alle omstandigheden

uitsluiten'. Met betrekking tot het incidenteel beroep verzocht de landsadvocaat het gerechtshof Den Haag dan ook om vernietiging van de tussenvonnissen en om 'appellanten alsnog niet-ontvankelijk te verklaren in hun vorderingen, althans deze aan hen te ontzeggen (...)'.

Memorie van antwoord in incidenteel appèl

Na ontvangst van de memorie van antwoord van de Staat, waren de VJV en mede-appellanten weer aan zet. Zij konden uiteraard reageren op het door de Staat ingestelde incidenteel appèl. Steijnen maakte veel werk van zijn memorie van antwoord in incidenteel appèl, waarvan het concept op 4 november 1997 kon worden besproken tijdens een gezamenlijke vergadering van het VJV-bestuur en het Tribunaal. In die memorie werd vooropgesteld dat een terugwijzing van het geding naar de rechtbank 'ter verdere afdoening en beslissing van de vorderingen in eerste aanleg' werd gevorderd. Vervolgens werd een opsomming gegeven van onderwerpen die de Staat tijdens het proces ter sprake had gebracht, maar die irrelevant waren voor de beantwoording van de in geding zijnde vragen. Het ging immers uitsluitend om de vraag of de aangeduide beginselen van het humanitair recht van toepassing waren op kernwapens en of burgers daaraan rechtstreeks rechten konden ontnemen. Als irrelevante onderwerpen werden onder meer genoemd: de uiteenzetting van de Staat over de NAVO-strategie, het standpunt over de oorlogsvoorkomende functie van kernwapens en de stellingname inzake het defensieve karakter van het NAVO-bondgenootschap.

Vervolgens werd benadrukt dat de VJV en mede-appellanten, die met betrekking tot het incidenteel appèl van de Staat als 'geïntimeerden' werden aangeduid, van een fundamenteel ander standpunt uitgingen dan de Staat. De stellingen van de geïntimeerden gingen, zo werd door hen gesteld, 'uitdrukkelijk en uitsluitend over de situatie die zich voordoet zodra de door de Staat gestelde oorlog-voorkomende werking gefaald heeft'. Op die situatie weigerde de Staat evenwel inhoudelijk in te gaan, en hij hield krampachtig vast aan de oorlogsvoorkomende functie van kernwapens. Zodoende had de Staat geen antwoord gegeven op de daadwerkelijk door geïntimeerden betrokken stellingen. Toch werd daarna door de geïntimeerden in hun memorie ingegaan op de diverse onjuistheden, inconsistenties en ongerijmdheden in de door de Staat aangevoerde standpunten, alsook op het ontbreken van voldoende of zelfs iedere onderbouwing voor sommige beweringen. De geïntimeerden stelden dat zij 'overweldigend bewijsmateriaal' hadden aangevoerd inzake de onvermijdelijkheid van schending van de beginselen van

humanitair oorlogsrecht bij verschillende van door hen aangeduide mogelijkheden van inzet van kernwapens, waaronder het gebruik van strategische kernwapens tegen steden. Zij vervolgden hun standpunt met: 'Nu de Staat daartegenover in de meest letterlijke zin met lege handen is blijven staan, kan eenvoudig aan een enkele roep van "het is niet waar" geen doorslaggevende betekenis worden toegekend.'

De geïntimeerden bestreden nogmaals de stellingname van de Staat dat zijn geheimhoudingsverplichting een alibi zou kunnen zijn om niet op hun zienswijzen te reageren. Dit omdat zij zich louter hadden gebaseerd op 'uitlatingen van de regering zelf in beleidsdocumenten, resoluties en uitlatingen jegens het parlement'. Ook andere openbare bronnen vormden de basis voor de standpunten van de geïntimeerden, zoals wetenschappelijke publicaties en publicaties in voor iedereen toegankelijke vakbladen over militaire aangelegenheden. Bovendien had de Staat het massavernietigende karakter van kernwapens in Kamerstukken voluit erkend, evenals de niet-onderscheidende aard van die massavernietigingsmiddelen. De geïntimeerden verwezen tevens naar de preambulaire overweging van het Non-Proliferatie Verdrag (NPV), waarin werd gezegd dat een nucleaire oorlog rampspoed 'over de gehele mensheid' zou brengen. Ook werd het Verdrag van Tlatelolco genoemd, het verdrag waarin Zuid-Amerika tot kernwapenvrij gebied werd verklaard. In de preambule daarvan werd onder meer in onverbloemde taal gesteld dat de verschrikkelijke gevolgen van kernwapens 'zonder onderscheid en onontkoombaar door de strijdkrachten en de burgerbevolking in even sterke mate worden ondervonden'. Nederland is verdragspartij bij het NPV en bij het Verdrag van Tlatelolco. Dit laatste omdat Nederland een bij dat verdrag behorend protocol heeft geratificeerd, waarin werd verklaard dat het verdrag ook gold voor de onder Nederlands gezag staande Zuid-Amerikaanse gebieden. De Nederlandse regering kan uiteraard niet terugkomen op die duidelijke preambulaire verklaringen, waarin het niet-onderscheidend karakter van kernwapens zonder meer werd erkend. De geïntimeerden stelden dan ook uitdrukkelijk dat de Staat gehouden was om te motiveren waarom de door hen aangeduide manieren van inzet van kernwapens zou kunnen plaatsvinden met inachtneming van de in geding zijnde beginselen van humanitair recht.

De geïntimeerden zagen zich genoodzaakt in hun memorie van antwoord in incidenteel appèl opnieuw in te gaan op hun belangen. De Staat had deze in het hoger beroep weer op onaanvaardbare wijze beschreven. Ook stelden de geïntimeerden dat er sprake was van een juridisch relevante dreiging van daadwerkelijk gebruik van kernwapens,

zolang de Staat die wapens blijft kwalificeren als 'inzetbare wapens'. Er is dan immers sprake van een voortdurende dreiging, die de onderscheiden en afdoende beschreven belangen van geïntimeerden in gevaar brengt. Daarbij verwezen geïntimeerden naar een op 16 december 1993 gegeven uitspraak van het Amtsgericht te Stuttgart, waarin onder meer werd overwogen 'dat het een legitieme zaak is om juist ook al in vredetijd (...) tegen voorbereidingshandelingen die tot een inbreuk op het humanitaire oorlogsrecht zouden leiden, op te komen'. Voorts wezen de geïntimeerden er opnieuw op dat zij een beroep hadden gedaan op onder andere het recht op leven, waarop ook het Internationaal Gerechtshof in zijn uitspraak van 8 juli 1996 was ingegaan. Dat recht is onder meer neergelegd in art. 6 IVBPR, dat zegt dat eenieder het recht op leven heeft en dat dit recht 'door de wet (wordt) beschermd'. Bovendien houdt die verdragsbepaling het verbod in om iemand 'naar willekeur van zijn leven' te beroven. Nederland is partij bij dit verdrag. Het recht op leven geldt onverminderd tijdens gewapend conflict, in welke situatie een levensbeëindiging die het gevolg is van een vijandelijk militaire operatie dient te worden beoordeeld op basis van het humanitair recht. De geïntimeerden benadrukten in dit verband dat het humanitair recht bescherming beoogt te bieden aan zowel de burgerbevolking als combattanten: 'Het humanitair oorlogsrecht beoogt nu juist potentiële slachtoffers te vrijwaren van oorlogsdaden die in strijd komen met de beginselen van humanitair oorlogsrecht. Anders zou de beschermende werking van nul en generlei waarde zijn.' Om deze reden behoorde de rechter zich uit te spreken, zo stelden de geïntimeerden, over de kwestie of zij zich tegenover de Staat konden beroepen op het recht op bescherming ingevolge de beginselen van humanitair recht, of op hun plicht geen gevolg te geven aan opdrachten die zouden leiden tot schending van die beginselen.

Vervolgens gingen de geïntimeerden uitvoerig in op de uitspraak van het Internationaal Gerechtshof inzake de dreiging met of het gebruik van kernwapens, waarvan zij de integrale Nederlandse vertaling als processtuk hadden ingediend. Daarbij citeerden zij uit zowel die uitspraak, als de verschillende daarbij gevoegde verklaringen van individuele rechters. Op die manier onderbouwden de geïntimeerden uitvoerig hun standpunt dat de opvattingen van de Staat onverenigbaar waren met het humanitair oorlogsrecht, en dat de Staat bovendien een onjuiste interpretatie had gegeven van de uitspraak van het Hof. Dit laatste betrof de ongefundeerde bewering van de Staat dat die uitspraak inhield dat gebruik van kernwapens rechtmatig zou kunnen

zijn. Het Hof had in slotconclusie E echter uitsluitend geconcludeerd dat, kort gezegd, de bedreiging met of het gebruik van kernwapens 'in het algemeen' onrechtmatig zou zijn. Wat betreft de situatie bedoeld in de tweede volzin van slotconclusie E, heeft het Hof daarentegen uitdrukkelijk gesteld dat het 'geen definitieve conclusie (kan) trekken' omtrent de rechtmatigheid of onrechtmatigheid van de bedreiging met of het gebruik van kernwapens in de daar omschreven situatie van zelfverdediging. Waar de geïntimeerden in de uitspraak van het Hof en de individuele verklaringen van rechters volop aanknopingspunten vonden voor bestrijding van standpunten van de Staat, zagen zij in diezelfde documenten tegelijkertijd overtuigende steun voor de juistheid van de door henzelf verdedigde stellingen.

Tot slot reageerden de geïntimeerden in hun memorie op de door de Staat in het incidenteel appèl aangevoerde grieven. Inzake de eerste grief stelden zij dat niets zich ertegen zou verzetten als de rechtbank eerst de rechtsvraag zou behandelen of de in geding zijnde beginselen van humanitair oorlogsrecht rechtstreeks rechten voor burgers scheppen. Daarbij merkten de geïntimeerden uitdrukkelijk op dat zij zich ook op de Wet Oorlogsstrafrecht baseerden, die de beginselen en bepalingen van het humanitair oorlogsrecht in het Nederlands rechtssysteem had geïncorporeerd. Die beginselen en bepalingen vormden daarmee Nederlands recht. Met betrekking tot de tweede grief van de Staat merkten de geïntimeerden op dat die grief 'zowel juridisch als feitelijk onjuist was: Het volkenrechtelijk gewoonterecht wordt doorlopend door de Nederlandse rechter toegepast'. Daarbij wezen zij erop dat de universele gelding en de dwingende kracht van de in geding zijnde beginselen van het humanitair oorlogsrecht, die geen enkele uitzondering toelieten, uitdrukkelijk waren bevestigd in de uitspraak van het Internationaal Gerechtshof van 8 juli 1996. Terwijl die beginselen, 'al blijven zij van gewoonterechtelijke aard', zo merkten de geïntimeerden op, ook in verdragsbepalingen waren vastgelegd. Wat betreft de derde grief van de Staat was de reactie van geïntimeerden kort en bondig: De Staat had daarin 'een onjuiste voorstelling (...) gegeven van de processuele opstelling van geïntimeerden'. Zij keerden zich niet tegen 'elke inzet van kernwapens'. De geïntimeerden concludeerden dan ook 'tot afwijzing van het in incidenteel appèl gevorderde'.

Laatste procedurele stappen en het arrest van het gerechtshof

Nadat de memorie van antwoord in incidenteel appèl op 22 januari 1998 was ingediend, kon de Staat daarop met een antwoordakte reageren.

Op 20 augustus diende de Staat zijn antwoordakte in, het laatste stuk in de schriftelijke fase van het hoger beroep. Steijnen berichtte hierover in *ProcesNieuws* 49 en stelde dat de antwoordakte niet veel toevoegde aan hetgeen de Staat al eerder had betoogd. De belangrijkste boodschap daarin was, zo stelde hij, dat nu de dreiging van de Koude Oorlog was weggevallen, er minder reden dan ooit was om aan te nemen dat het tot een daadwerkelijk gebruik van kernwapens zou kunnen komen. Omdat die dreiging nu helemaal was verdwenen, hadden de VJV en mede-eisers er volgens de Staat – juridisch gesproken – nu veel minder belang bij om het daadwerkelijke gebruik van kernwapens te verbieden. Steijnen merkte op dat die opvatting van de Staat voorbijging aan het feit dat presidenten van kernmogendheden de codes voor het vrijgeven van kernwapens voor daadwerkelijk gebruik altijd bij de hand hadden. Zolang dit het geval was ‘blijft de wereld gegijzeld door de kernwapens en is er een situatie van constante dreiging’. ‘Om dat allemaal nog eens goed uit te leggen en het hof op het hart te binden dat er geen reden is om te zwichten voor deze quasi-luchthartige benadering van de Staat, hebben wij gemeend er goed aan te doen toch nog een nader pleidooi te houden voor het hof.’

Het gerechtshof bepaalde dat op 15 maart 1999 pleidooi kon worden gehouden. Gezien de korte termijn waarop de zittingsdatum bekend werd, werden de mede-appellanten daarover afzonderlijk per brief geïnformeerd en werden zij opgeroepen de zitting bij te wonen. Dit had tot gevolg dat op 15 maart de zittingszaal van het gerechtshof grotendeels gevuld was met mede-appellanten. Het gerechtshof bepaalde dat op 20 mei uitspraak zou worden gedaan. Na afloop van die zitting werden de aanwezige mede-appellanten uitgenodigd voor een nabespreking in een nabijgelegen vergaderruimte. Steijnen en Stelling lichtten een en ander toe en beantwoordden vragen die bij mede-appellanten leefden.

Zoals het gerechtshof had bepaald, volgde op 20 mei zijn uitspraak. In zijn arrest begon het Hof met een omschrijving van de vorderingen van de VJV en mede-appellanten, die hij als volgt formuleerde: ‘De vorderingen van de VJV c.s. zijn gebaseerd op de stelling dat betrokkenheid van de Staat bij inzet van kernwapens in strijd is met humanitair oorlogsrecht.’ Om die vorderingen ontvankelijk te kunnen verklaren, diende er tevens sprake te zijn ‘van een voldoende concreet belang bij de toewijzing daarvan’. Het Hof zei verder dat VJV c.s. ‘niet (hebben) gesteld dat er sprake is van een situatie waarin reëel gevaar bestaat dat kernwapens zullen worden gebruikt (...)’, terwijl naar het oordeel van het Hof ook ‘niet (is) gebleken van een dergelijk gevaar’. Het

gerechtshof verwees daarbij naar de afschrikwekkende werking van kernwapens, 'die van de mogelijkheid van het gebruik ervan uitgaat'. Daaraan voegde het Hof nog toe: 'Niet is gebleken dat de dreiging die uitgaat van de mogelijkheid van het gebruik zich heeft "verdicht" en dat dat gebruik ook daadwerkelijk wordt overwogen.' Bovendien verwees het gerechtshof naar de tweede volzin van conclusie E van de uitspraak van het Internationaal Gerechtshof, waarin dat Hof had gesteld 'geen definitieve conclusie' te kunnen trekken over de rechtmatigheid of onrechtmatigheid van het gebruik van kernwapens in de daar bedoelde 'extreme situatie'. Dit onderstreepte, zo stelde het Hof Den Haag, 'de noodzaak van de beoordeling van de vorderingen in een concrete situatie'. Het Hof oordeelde daarop dat 'VJV c.s. onvoldoende concreet belang bij hun vorderingen hebben en dat deze onvoldoende concreet omschreven zijn, zodat zij op grond daarvan niet-ontvankelijk dienen te worden verklaard'. Daarna concludeerde het Hof: 'De eerste grief in het incidenteel appèl slaagt. De andere grieven behoeven daardoor geen behandeling meer, evenmin als de grieven in het principaal appèl.' De beslissing van het gerechtshof Den Haag hield dan ook in dat 'het bestreden vonnis' werd vernietigd, dat aan VJV c.s. hun vorderingen werden ontzegd, en dat VJV c.s. werden veroordeeld in de kosten.

Mogelijk werd na het uitspreken van het arrest door het gerechtshof op 20 mei, ten kantore van mr. Houtzagers, een fles champagne opengetrokken, terwijl de VJV en mede-appellanten met de kater zaten en de rekening van het verloren hoger beroep. In *ProcesNieuws* 53 werd ongeloof uitgesproken over het arrest en het werd krachtig veroordeeld. Steijnen hekelde de opvatting van het gerechtshof dat we niet bevreesd zouden hoeven te zijn dat de afschrikwekkende werking van kernwapens ooit zou falen. Vervolgens vatte hij het arrest uiterst bondig samen: 'Omdat er geen dreiging bestaat dat kernwapens echt zullen worden gebruikt, hebben eisers ook geen belang bij hun vorderingen.' Ook stelde hij 'dat de visie die het hof tot uitdrukking brengt, geen juridisch oordeel is, maar een politieke zet'. Om vervolgens zijn principiële opvatting kenbaar te maken: 'Wij kunnen ons er niet bij neerleggen dat de rechterlijke macht in Nederland zich leent voor dergelijke hand- en spandiensten aan de burgerlijke en politieke macht. We hebben een beroep gedaan op het recht en daarmee ook op de plicht om ons in te zetten voor de integriteit van het recht. Als het hof daar in een zo fundamentele kwestie een aanslag op pleegt, dan is het een gemeenschapsbelang om daar tegenin te gaan.'

In cassatie

'Wat te doen?' was de vraag op de gezamenlijke vergadering van de VJV en het Tribunaal op 8 juli 1999 en 'hebben we nog een reële mogelijkheid om verder te gaan?' De mening van de aanwezigen was unaniem: we gaan in cassatie. Het arrest van 20 mei rammelde juridisch aan alle kanten. Steijnen had dan ook al een stuk opgesteld waarin redenen voor het instellen van beroep in cassatie, de cassatiemiddelen, waren geformuleerd. Dat concept reikte hij ter vergadering uit. Besloten werd dat hij het concept nader zou uitwerken in samenwerking met Hummels, Stelling en Jan Willems. Ook werd besproken welke cassatieadvocaat zou moeten worden benaderd. Deze zou afdoende open moeten staan voor de inbreng van de VJV en de verantwoordelijkheid willen nemen voor de indiening van de in overleg tot stand te brengen cassatiedagvaarding. De voorkeur ging uit naar mr. Jaap Groen, advocaat te Den Haag. Afgesproken werd dat hij als eerste zou worden benaderd.

De mede-eisers werden met een aan hen persoonlijk geadresseerde brief op de hoogte gesteld van de beslissing om in cassatie te gaan. Daarbij was een formulier gevoegd, waarmee degenen die niet verder mee wilden doen, zich konden afmelden. Hoewel de enorme aantallen mede-eisers zoals bij het proces over de kruisraketten niet meer werden gehaald, bleef het opstellen van de eiserslijst een omvangrijke klus. Toen die was geklaard, kreeg secretariaatsmedewerkster Biewinga dan ook een flinke bos bloemen. Op de lijst stonden 3.939 Nederlandse mede-eisers waaronder 22 rechtspersonen, 167 Poolse en 15 Duitse mede-eisers. Het Tribunaalbestuur was tevreden dat er nog steeds meer dan 4.000 mede-eisers waren.

Inmiddels had overleg van Erik Hummels met Jaap Groen duidelijk gemaakt dat Groen niet de cassatieadvocaat zou worden. Hij verwees de VJV naar zijn kantoorgenoot mr. Bas Martens. Met hem werd overeenstemming bereikt over de manier van samenwerking en de hoogte van de vergoeding voor zijn werkzaamheden. Afgesproken werd dat het concept voor de cassatiedagvaarding zo spoedig mogelijk aan hem zou worden voorgelegd. Dat concept was inmiddels als resultaat van de samenwerking van de vier juristen uitgegroeid tot een document van 48 bladzijden, dat werd voorgelegd aan Martens, die op 12 augustus liet weten 'onder de indruk' te zijn. Wel suggereerde hij de uitgebreide toelichting op de cassatiemiddelen in een later in te dienen en overigens gebruikelijke 'schriftelijke toelichting' neer te leggen. Gezien de tijdsdruk werd van VJV-zijde afgezien van die mogelijke, maar ingrijpende aanpassing van het concept. Vervolgens werd de cassatiedagvaarding op

16 augustus aan de Staat betekend in de vorm zoals deze aan Martens was voorgelegd.

In de cassatiedagvaarding werden voor het goede begrip eerst de vorderingen herhaald die de VJV en mede-eisers voor de rechtbank en het gerechtshof hadden aangevoerd. Daarna volgden zeven cassatiemiddelen die waren voorzien van een uitvoerige toelichting. Daarin werd voor een belangrijk deel ook de strijdigheid van het arrest van het gerechtshof met het motiveringsbeginsel aan de orde gesteld. Die motivering was onvoldoende en onbegrijpelijk in het licht van de feitelijke standpunten van de VJV en mede-eisers, die door het Hof op onjuiste wijze in het arrest van 20 mei waren weergegeven. Bovendien had het Hof de zevende vordering van de VJV en mede-eisers totaal genegeerd. Deze vordering had betrekking op eisen die de Staat reeds aan militairen had gesteld en die ingingen tegen het recht, waaronder het humanitair oorlogsrecht, de beginselen van Neurenberg en de Wet Oorlogsstrafrecht. De onderhavige vordering kon dus niet, zoals het gerechtshof klaarblijkelijk had bedoeld te zeggen, worden afgewezen op grond van de stelling dat er geen sprake was van een dreigende inzet van kernwapens. Het ging om onrechtmatige eisen die geheel los van de dreiging van inzet van kernwapens waren gesteld door de Staat, zodat de burgerlijke rechter zijn oordeel daarover behoorde uit te spreken. Nu het Hof de afwijzing van de zevende vordering totaal niet had gemotiveerd, was het recht zonder meer geschonden. Het recht vereist immers dat een rechter zijn uitspraken zodanig motiveert, dat de partijen in het geding inzicht verkrijgen in de beweegredenen van de rechter voor zijn oordeel.

In *ProcesNieuws* 54 schreef Steijnen dat het arrest van 20 mei door de vier juristen in de middelen van cassatie 'met de grootste zorg (is) ontrafeld en gedemonteerd'. Daarbij wees hij ook op 'de perfiditeit van de Staat in de kernwapenkwestie'. Enerzijds werd gesteld dat er 'geen schijn van kans is dat "onze" kernwapens echt zullen worden gebruikt'. Anderzijds werd op voorhand van militairen geëist dat zij opdrachten omtrent het gebruik van kernwapens zullen uitvoeren. In het geval van Meindert Stelling werd zelfs de eis gesteld dat hij, als luchtmachtkapitein, dergelijke opdrachten onvoorwaardelijk diende uit te voeren. Eerder had Steijnen in zijn artikel in *ProcesNieuws* 53 zich al met enig optimisme uitgesproken over de cassatie. Hij meende dat er reden was tot hoop: 'Want als de Hoge Raad ons in het gelijk stelt en deze manier van recht bedrijven van het Hof op juridische gronden vernietigt, dan moet de zaak in zijn totaliteit opnieuw worden beoordeeld.' Hij meende dat dan zou blijken dat de Staat 'ook meteen door zijn argumenten heen' zou zijn.

Steijnen verwachtte dat de cassatieprocedure ongeveer driekwart jaar in beslag zou nemen. Maar hij wilde ook, hoewel de cassatieprocedure meer en meer een geheel schriftelijke aangelegenheid werd, een mondeling pleidooi houden voor de Hoge Raad. Dat werd aan Martens bericht, die het verzoek om een mondeling pleidooi voorlegde aan de Hoge Raad. Daarmee werd ingestemd en de datum voor pleidooi werd bepaald op 19 januari 2001. Met die datumbepaling bleef niet veel over van de optimistische inschatting van Steijnen van de duur van de cassatieprocedure.

Voor de Hoge Raad en een teleurstellend eindresultaat

De landsadvocaat had jarenlang geweigerd om inhoudelijk te reageren op de standpunten van de VJV en mede-eisers over het in de NAVO-strategie concreet geplande gebruik van kernwapens tegen steden en militaire doelwitten in dichtbevolkte gebieden. Het viel niet te verwachten dat deze benaderingswijze voor de Hoge Raad zou worden verlaten. En inderdaad, in zijn conclusie van antwoord van 24 december 1999 ging de landsadvocaat met geen woord in op de cassatiemiddelen die tegen het arrest van het gerechtshof waren aangevoerd. Hij volstond met slechts één zin: 'Door het hof is in het bestreden arrest het recht niet geschonden noch zijn vormen verzuimd die op straffe van nietigheid in acht moeten worden genomen.' Waarna hij concludeerde dat het cassatieberoep zou moeten worden verworpen.

Inmiddels werd in *ProcesNieuws* 57, van september 2000, bekendgemaakt dat er op 19 januari 2001 zou worden gepleit voor de Hoge Raad. In het volgende nummer, dat in december 2000 verscheen, werd opgeroepen om die zitting bij te wonen. Die oproep had resultaat. Op de dag van de pleidooien werd op het pleintje voor de ingang van de Hoge Raad, omringd door beelden van fameuze Nederlandse rechtsgeleerden als Hugo de Groot, ludiek actie gevoerd door Akties Tegen Kernwapens. Een van de actievoerders, verkleed als Vrouwe Justitia, las minister-president Wim Kok de les: de regeringsleider was als vakbondsman tegen kernwapens, maar als minister-president nam hij een ander standpunt in.

De opkomst van de mede-eisers was goed voor een bijna geheel gevulde grote zaal. Iedere partij had anderhalf uur voor zijn pleidooi. Die tijd werd volledig benut door de advocaten van de VJV en mede-eisers, Nico Steijnen en Erik Hummels, die beiden het woord voerden. Landsadvocaat Houtzagers was korter van stof. De belangrijkste boodschap die de VJV-advocaten uitdroegen, zo rapporteerde Steijnen

Ludieke acties bij de Hoge Raad in verband met het proces tegen kernwapens, 19 januari 2001.

naderhand in *ProcesNieuws* 59, was dat het gerechtshof zich in zijn arrest van 20 mei 1999 'in feite opwerpt als een schutsengel van de Staat'. Dit gebeurde, zo stelde hij verder, 'door het belang dat de Staat bij de kernwapens heeft zo goed mogelijk af te schermen'. Landsadvocaat Houtzagers stelde daar in feite niet meer tegenover dan de stelling dat de nucleaire afschrikking de afgelopen vijftig jaar had gewerkt, en dat dit ook in de toekomst zo zou blijven. Daarmee was de zitting voorbij en begaven advocaten, bestuursleden van het Tribunaal, en het merendeel van degenen die de zitting hadden bijgewoond zich naar het zalencentrum boven het centraal station in Den Haag. Daar werd nagekaart over de zitting. Er was een videopresentatie van acties tegen

Nabespreking van de zitting van de Hoge Raad op 19 januari 2001 in het proces tegen de Staat inzake kernwapens.

V.l.n.r. de advocaten Erik Hummels en Nico Steijnen, en de bestuursleden Meindert Stelling en Willemijn van der Werf.

kernwapens in Volkel en er waren enkele gastsprekers. Tot slot bedankte Willemijn van der Werf een aantal mensen dat een bijzondere bijdrage hadden geleverd aan de strijd tegen kernwapens. Meindert Stelling bedankte de mensen van het secretariaat van het Tribunaal, zonder wier onverdroten inzet het proces niet mogelijk zou zijn geweest.

De volgende stap in de cassatieprocedure was toebedeeld aan het hoofd van het parket bij de Hoge Raad, de procureur-generaal bij de Hoge Raad. Deze diende aan de Hoge Raad een rechtsgeleerd advies uit te brengen omtrent het cassatieberoep, een 'conclusie'. Die taak werd namens de procureur-generaal uitgevoerd door advocaat-generaal mr. A.S. Hartkamp, die zijn conclusie op 18 mei 2001 indiende. Op een dergelijke conclusie kunnen partijen binnen veertien dagen reageren, een termijn waaraan de Hoge Raad strikt de hand hield. Om binnen die korte termijn te kunnen beoordelen of en op welke manier op de conclusie zou moeten worden ingegaan, had cassatieadvocaat Martens de conclusie direct moeten doorsturen naar zijn contactpersoon namens eisers, Erik Hummels. Het was Martens echter ontgaan dat Hartkamp zijn conclusie had ingediend. Eerst nadat Erik Hummels zelf op 8 juni bij de griffie van de Hoge Raad naar de stand van zaken had geïnformeerd, bleek dat de conclusie er al was en dat de Hoge Raad op 5 oktober uitspraak wilde doen. Door deze gang van zaken was aan de VJV en mede-eisers feitelijk reeds de mogelijkheid ontnomen om van hun visie op de conclusie te doen blijken. Martens deed op 15 juni nog wel een schriftelijke poging om de Hoge Raad te bewegen om alsnog rekening te houden met de bijgevoegde reactie van de eisers op de conclusie, maar die poging was vrijwel zeker gedoemd te mislukken. Het arrest van de Hoge Raad zou dit naderhand bevestigen.

De conclusie van Hartkamp getuigde van oneerlijkheid, vooringenomenheid, onredelijkheid en verwijtbare onkunde betreffende het humanitair oorlogsrecht. Zo stelde Hartkamp dat de vorderingen van de VJV en mede-eisers gebaseerd waren 'op een bepaald politiek standpunt dat niet algemeen wordt aanvaard'. Een aperte onwaarheid, omdat de vorderingen waren gebaseerd op verklaringen van de Nederlandse regering omtrent het mogelijk gebruik van kernwapens, mocht de afschrikking hebben gefaald. Dit waren verklaringen die de landsadvocaat in de loop van het proces niet had ontkend of weersproken. Zijn vooringenomenheid en onredelijkheid tegenover de VJV en mede-eisers bleek uit Hartkamps vaststelling dat 'de Staat onbetwist heeft gesteld' dat kernwapens een afschrikwekkende functie hebben, maar hij vermeldde niet dat eisers evenzeer onbetwist hadden gesteld dat kern-

wapens volgens de Nederlandse regering in voorkomend geval zouden worden gebruikt, zelfs tegen steden en tegen militaire doelen in dichtbevolkt gebied.

De oneerlijkheid en vooringenomenheid van Hartkamp bleek ook uit zijn afwijzing van de klacht tegen de weergave van het gerechtshof van de vorderingen van de VJV en mede-eisers. Het hof had overwogen dat deze 'zijn gebaseerd op de stelling dat betrokkenheid van de Staat bij inzet van kernwapens in strijd is met humanitair oorlogsrecht'. Hartkamp gaf zijn interpretatie van die overweging en stelde dat 'het hof de grondslag van de vorderingen kernachtig (heeft) willen weergeven en (...) bedoeld (heeft) te zeggen dat het ging om de inzet van kernwapens zoals in de vorderingen van de eisers omschreven'. Hij ging er daarbij gemakshalve aan voorbij dat in de formulering van het gerechtshof de grondslag van die vorderingen totaal was veranderd. Van specifiek gedefinieerde vormen van gebruik van kernwapens ging het opeens over gebruik van kernwapens in het algemeen. En omdat Hartkamp zonder meer uitging van de juistheid van zijn interpretatie, miste de klacht van de eisers 'dus feitelijke grondslag'.

De oneerlijkheid en onredelijkheid van Hartkamp bleken uit zijn opvatting 'dat het Internationaal Gerechtshof het gebruik van kernwapens niet onder alle omstandigheden onrechtmatig acht'. Dit terwijl door eisers gedurende de gehele procedure, geheel in overeenstemming met het totaal van de overwegingen van het Internationaal Gerechtshof in diens uitspraak van 8 juli 1996, uitentreuren was benadrukt dat dat Hof zich niet had uitgesproken over de rechtmatigheid of onrechtmatigheid van het gebruik van kernwapens in welke specifieke situatie dan ook. Dat deed het Hof ook niet met betrekking tot de situatie van zelfverdediging die in de tweede volzin van conclusie E is bedoeld.

Maar het toppunt was wel dat Hartkamp stelde dat 'niet vaststaat dat medewerking van de Staat aan daadwerkelijke inzet van kernwapens, zelfs in de modaliteiten als door eisers geschetst, altijd een onrechtmatige daad zou zijn'. De VJV en mede-eisers hadden het echter over de bewuste nucleaire vernietiging van steden en het gebruik van kernwapens tegen militaire doelen in dichtbevolkt gebied. Dat wil zeggen over flagrante schendingen van de absoluut geldende beginselen van humanitair recht dat de burgerbevolking nooit het doelwit mag zijn van een militaire aanval, en dat niet-onderscheidende wapens nooit mogen worden gebruikt. Hartkamp ging willens en wetens voorbij aan de unanieme conclusie D van het Internationaal Gerechtshof, waarin zonder enig voorbehoud was gesteld dat bij inzet van kernwapens dient

te zijn voldaan aan met name de beginselen en regels van het humanitair oorlogsrecht. Terwijl Hartkamp op basis van het procesdossier kon en behoorde te weten dat staten zich onder alle omstandigheden dienen te houden aan het humanitair oorlogsrecht, ontkende hij dat in zijn conclusie. Uiteraard kwam Hartkamp tot de slotsom dat het cassatieberoep diende te worden verworpen.

De bedenkelijke argumentatie van advocaat-generaal Hartkamp en zijn pleidooi voor terughoudendheid van de burgerlijke rechter in zaken tegen de Staat betreffende 'politiek gevoelige zaken' vormde redenen voor een kritische bespreking van de conclusie, een taak waarvan Nico Steijnen zich kweet in *ProcesNieuws* 61. Hij keerde zich opnieuw tegen de nu ook door Hartkamp gesteunde opvatting dat de eisers geen belang hadden bij hun vorderingen vanwege de afwezigheid van een dreigende inzet van kernwapens. Ook bestreed hij de opvatting van Hartkamp dat de vordering van VJV en mede-eisers was gebaseerd op een betwiste politieke opvatting. Steijnen stelde dat, hoe de uitspraak van de Hoge Raad ook zou uitvallen, het 'niet de bedoeling (is) geweest van de advocaat-generaal om hieraan een integere juridische bijdrage te leveren!'

De uitspraak van de Hoge Raad, die verwacht werd in oktober, werd doorgeschoven naar 21 december. Binnen de besturen van de VJV en het Tribunaal bestond twijfel over een goede afloop en werd er nagedacht over mogelijke vervolgstappen. Op 21 december deed de Hoge Raad daadwerkelijk uitspraak. Daarin werd de conclusie van advocaat-generaal Hartkamp gevolgd, zodat het cassatieberoep van de VJV en mede-eisers werd verworpen. De uitspraak zou bekend komen te staan als het Kernwapenarrest.

In zijn voorwoord in *ProcesNieuws* 63 (maart 2002) plaatste Meindert Stelling het Kernwapenarrest in de context van de uitspraken van de Hoge Raad in zaken betreffende kernwapens vanaf 1980. Hij verwees naar een overweging van de Hoge Raad in het Kruisrakettenarrest, waarin was gezegd: 'Niet kan worden gezegd dat het huidig volkenrecht elk gebruik van kernwapens als de onderhavige verbiedt. Dat recht verbiedt wel bepaalde vormen van zulk gebruik...' Die overweging had geleid tot een sprankje hoop dat de Hoge Raad genegen zou zijn de rechtmatigheid van bepaalde vormen van gebruik van kernwapens te toetsen aan het recht. Met het Kernwapenarrest was die hoop echter de bodem ingeslagen: 'De Hoge Raad heeft daarin te kennen gegeven geen enkele boodschap te hebben aan de feiten, geen enkele boodschap te hebben aan het recht. In zaken waarin het gaat om systeemmisdadigheid, dat wil zeggen om misdaden die door de heersende politieke klasse en het

apparaat van de uitvoerende macht mogelijk worden gemaakt, kiest de Hoge Raad zonder enige terughoudendheid voor de gevestigde orde.' In hetzelfde nummer van *ProcesNieuws* lichtte Stelling een en ander uitvoerig toe. Hij achtte de implicaties van het Kernwapenarrest beangstigend. De overwegingen van de Hoge Raad hielden namelijk in dat hij het gewoonterechtelijke uitgangspunt afwees, dat staten onder geen enkele omstandigheid inbreuk mogen maken op de beginselen van het humanitair oorlogsrecht, of op bepalingen van dat recht waarin het oorlogsgeweld wordt begrensd. Dit uitgangspunt is in diverse verdragsbepalingen herhaald. Verdragspartijen, waaronder Nederland, zijn onder alle omstandigheden gebonden aan de beginselen van het humanitair oorlogsrecht en de verdragsbepalingen die het oorlogsgeweld begrenzen. De Hoge Raad erkende echter niet dat de nucleaire vernietiging van steden onder alle omstandigheden een schending van het humanitair recht zou inhouden. Hij onderschreef namelijk de opvatting dat de VJV en mede-eisers onvoldoende waren ingegaan op 'de omstandigheden' waaronder die nucleaire vernietiging van steden zou plaatsvinden. Een standpunt dat, nu de concrete omstandigheden er helemaal niet toe doen bij absoluut geldende verboden, moeilijk anders kan worden uitgelegd dan dat de Hoge Raad meent dat in bepaalde gevallen inbreuk mag worden gemaakt op het humanitair recht. Hiermee wordt feitelijk beweerd dat de 'oorlogsnoodzaak' een rechtvaardiging zou inhouden voor ernstige schendingen van het humanitair recht. De Hoge Raad greep daarmee dus terug op de Duitse opvatting dat uiteindelijk de 'oorlogsnoodzaak' bepaalde wat in een gewapend conflict was toegestaan. Zoals al eerder is opgemerkt, heeft de gehele wereldgemeenschap die opvatting na de Tweede Wereldoorlog verworpen.

Ook Steijnen belichtte het Kernwapenarrest in *ProcesNieuws* 63. In zijn artikel keerde hij zich tegen de verdraaiing van de uitspraak van het Internationaal Gerechtshof door de Hoge Raad. Ook wees hij op de gevolgen van het standpunt van de Hoge Raad dat er geen 'reële dreiging' van gebruik van kernwapens zou bestaan. De Hoge Raad had dat standpunt niet verduidelijkt, zodat in het vage bleef wanneer er wél sprake zou zijn van een dergelijke dreiging. Dit opende de mogelijkheid, zo stelde Steijnen, 'om elke juridische discussie over kernwapens bij voorbaat al te torpederen'. Er zou eenvoudig volstaan kunnen worden met de bewering dat er geen sprake was van een 'reële dreiging' van daadwerkelijk gebruik van kernwapens. Steijnen vroeg zich af wanneer een inzet van kernwapens in de ogen van de Hoge Raad voldoende concreet zou zijn omschreven. Eisers hadden de door hen aan de orde

gestelde inzetmogelijkheden geplaatst in de context van de NAVO-strategie, evenals de daarop gebaseerde militair-operationele plannen. Bovendien hadden zij daarbij gesproken over de inzet van kernwapens tegen steden en tegen militaire doelwitten in dichtbevolkt gebied. Toch oordeelde de Hoge Raad dat dit 'onvoldoende concreet' was. Steijnen zag dit als een volgende barrière om procedures tegen de Staat inzake kernwapens aan te spannen. Ook hekelde hij het standpunt van de Hoge Raad dat deze had ingestemd met de onbegrijpelijke zienswijze van het gerechtshof Den Haag, dat de vorderingen van eisers handelingen betrof 'waarvan vaststaat dat de Staat deze nog nooit heeft verricht'. Zo had de Staat daadwerkelijk en herhaaldelijk gehoorzaamheid geëist van militairen ten aanzien van opdrachten met betrekking tot kernwapens. Daaraan was voorbijgegaan. Steijnen concludeerde dat de juridische argumentatie tegen kernwapens zo sterk was geworden dat de Hoge Raad zijn toevlucht had moeten nemen tot 'manifeste juridische onzinnigheden'. Zijns inziens kon alleen op die manier de Nederlandse betrokkenheid bij de nucleaire NAVO-strategie nog worden afgeschermd.

In 2019 werd Stelling de vraag voorgelegd of het Internationaal Gerechtshof in zijn *Advisory Opinion* van 8 juli 1996 ruimte had geboden voor de interpretatie die Nederlandse rechters daaraan hadden gegeven. Daarbij werd verwezen naar de slotsom van het Hof, dat het 'geen definitieve conclusie (kon) trekken met betrekking tot de vraag of de bedreiging met of het gebruik van kernwapens rechtmatig zou zijn in een extreme situatie van zelfverdediging, waarin het overleven als zodanig van een staat op het spel zou staan'. Stelling beantwoordde die vraag met stelligheid ontkennend. Hij benadrukte dat de Nederlandse rechters volkomen ten onrechte telkens waren voorbijgegaan aan de unanieme conclusie van het Internationaal Gerechtshof, dat bij inzet van kernwapens diende te worden voldaan aan de vereisten van het humanitair oorlogsrecht. Daaronder het absolute verbod de burgerbevolking tot doelwit te maken en het eveneens absolute verbod van indiscriminatoir geweld. In de door dat Hof bedoelde extreme situatie van zelfverdediging, kan het dan ook uitsluitend gaan om gebruik van kernwapens dat geen effect zou hebben op de burgerbevolking. 'Als je een kernwapen inzet tegen een doelwit in of in de buurt van een bevolkingsconcentratie,' zo stelde hij, 'dan heb je het over indiscriminatoir geweld, wat te allen tijde is verboden'.

Naar Straatsburg en Genève

De zo bejubelde uitspraak van het Internationaal Gerechtshof had het proces niet verder geholpen. Na tien jaar procederen stonden de eisers met lege handen en moest over mogelijke vervolgstappen worden nagedacht. De gang naar het EHRM in Straatsburg lag voor de hand. Nico Steijnen zag er vooralsnog weinig in, in tegenstelling tot Erik Hummels. Er waren meer opties en het duurde even voordat besloten werd om die weg te volgen. Op 22 mei 2002 werden de mede-eisers van de VJV in het cassatieberoep persoonlijk aangeschreven met de mededeling dat zij zich konden aanmelden voor deelname aan de voorgenomen procedure bij het EHRM. Die aanschrijving ging vergezeld van een machtigingsformulier waarin Steijnen, Hummels en Stelling gemachtigd werden om namens de ondertekenaar van dat formulier een verzoekschrift inzake mensenrechtenschendingen bij het EHRM in te dienen. Gelet op het gegeven dat de uiterste datum voor de indiening van dat verzoekschrift 21 juni 2002 was, resteerde weinig tijd voor de retournering van getekende machtigingsformulieren. Deze dienden voor 10 juni te worden opgestuurd. Ondanks deze korte tijd werden, naast de aanmelding van de Stichting Miljoenen zijn Tegen, 1.732 machtigingsformulieren van mede-eisers ontvangen.

Hierbij moet worden aangetekend dat in 2002 zonder voorbehoud kon worden gesteld dat een verzoekschrift bij het EHRM werd ingediend. Het EVRM had in 1998 een ingrijpende wijziging ondergaan, waardoor de ECRM en de beslissingsbevoegdheid van het Comité van Ministers uit het verdrag waren verdwenen. Het EHRM was als enige instantie van het EVRM nog bevoegd om beslissingen te nemen inzake voorgelegde verzoekschriften, terwijl die beslissingen bindend waren voor iedere bij een klacht betrokken verdragspartij. Door deze verdragswijziging was de procedure ingevolge het EVRM aanzienlijk vereenvoudigd in vergelijking met de procedure die bestond ten tijde dat de SVK haar beslissing voorbereidde omtrent een internationale procedure.

Door Steijnen en Hummels werd een verzoekschrift opgesteld gebaseerd op een aantal klachten. De eerste klacht hield in dat het recht op leven werd geschonden, zoals dat recht is vastgelegd in art. 2 van het EVRM. Dat recht werd geschonden door het dreigend gebruik van kernwapens. Vervolgens werd een vijftal klachten aangevoerd met betrekking tot het recht op een eerlijke en openbare behandeling van de zaak, door een onafhankelijk en onpartijdig gerecht, ingevolge art. 6 EVRM. Deze klachten waren gebaseerd op onder meer een onjuiste bewijslastverdeling, geen of onvoldoende gemotiveerde beslissingen

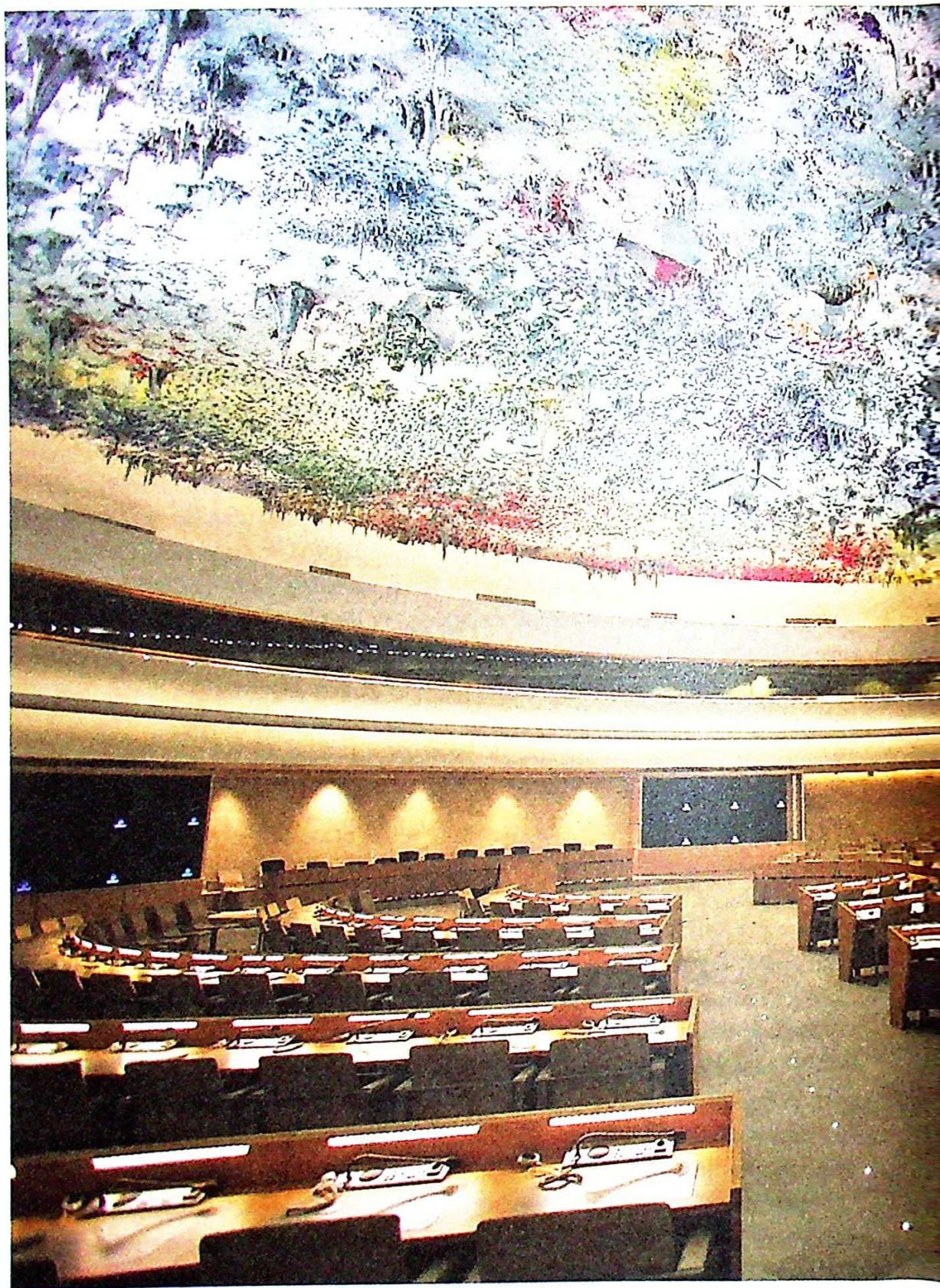
en een ongelijke behandeling van partijen in de procedure voor de Nederlandse rechter. Tot slot werd schending van de gewetensvrijheid en de vrijheid van meningsuiting aangevoerd, mensenrechten die gewaarborgd zijn in art. 9 respectievelijk 10 EVRM. Deze schendingen waren gebaseerd op grond van de door de Staat aan militairen gestelde eis van gehoorzaamheid en de ingreep van de Staat in de uitingsvrijheid van militairen. Op 18 juni 2002 werd het verzoekschrift per fax en per koerier naar Straatsburg gezonden.

Voordat er een inhoudelijk oordeel geveld kon worden door het EHRM moest eerst een uitspraak over de ontvankelijkheid van het verzoekschrift worden gedaan. Het was verre van zeker dat de zaak in behandeling zou worden genomen. Tachtig procent van de ingediende verzoekschriften werd afgewezen op de ontvankelijkheid. Werd de zaak echter ontvankelijk verklaard en vervolgens geconcludeerd dat mensenrechten waren geschonden, dan zou de Staat een groot probleem hebben en de verzoekers een grote overwinning hebben behaald vanwege het bindend karakter van de uitspraken van het EHRM. Noch de verzoekers, noch de betrokken lidstaat kan in beroep gaan, behalve – na verkregen toestemming daartoe – bij de Grote Kamer van het EHRM.

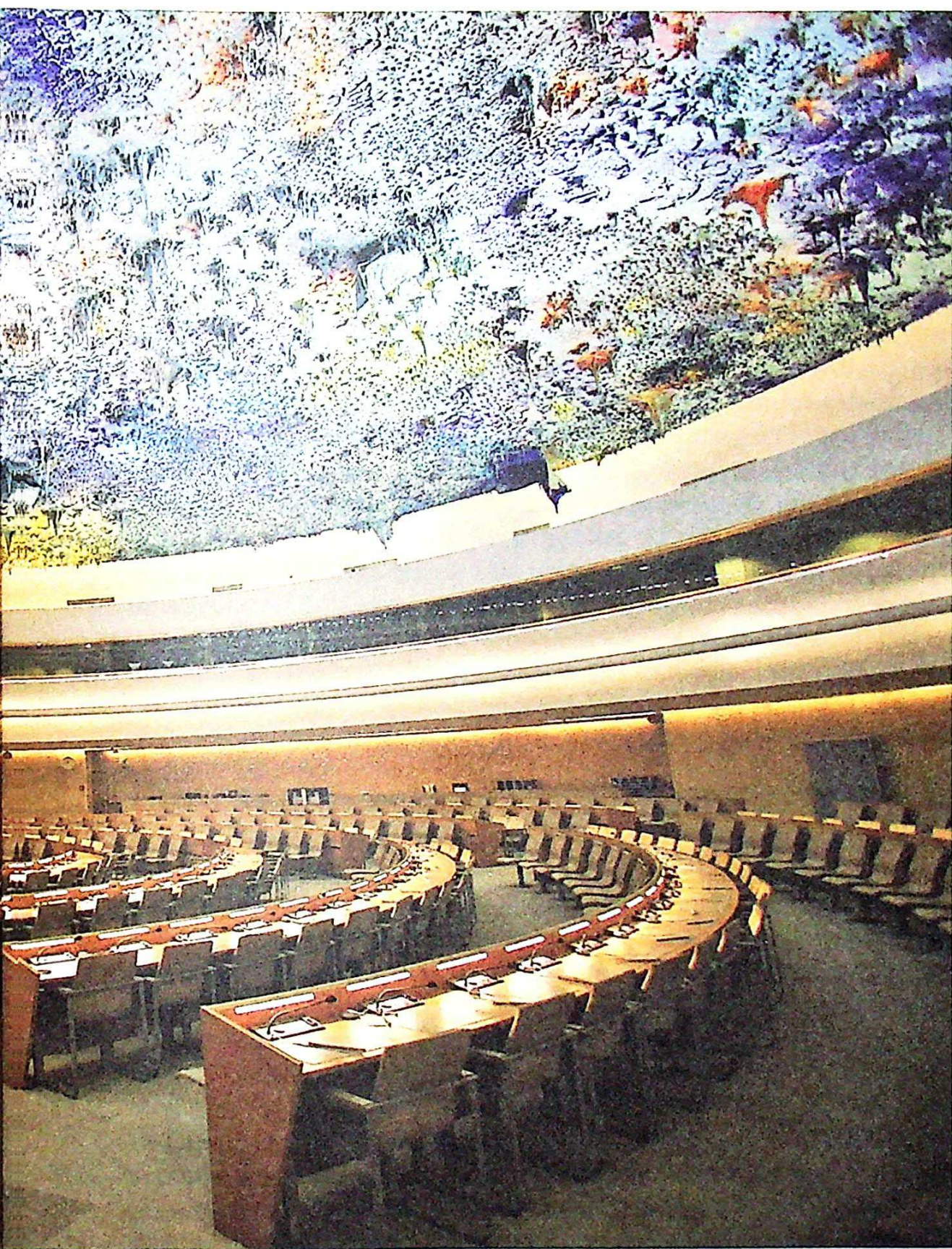
Al op 10 oktober kwam er bericht uit Straatsburg dat de klacht niet ontvankelijk was. Een uitgebreide motivatie voor de afwijzing was er niet. Zoals te doen gebruikelijk werd slechts gesteld dat niet was voldaan aan de voorwaarden van de artikelen 34 en 35 van het EVRM. Geheel onverwacht was dit niet. Al in juni had Steijnen de vraag opgeworpen: 'Hoe verder na Straatsburg?' Hij had het idee voor een nieuw proces waarin van de Staat werd geëist duidelijk te maken in welke situatie(s) kernwapengebruik rechtmatig was. Er werd echter gekozen voor een procedure bij het Mensenrechtencomité van de VN in Genève.

Voor het secretariaat van het Tribunaal betekende die keuze opnieuw veel werk. Er moesten nieuwe machtigingen worden verkregen van mede-eisers die tot en met de Hoge Raad hadden meegedaan aan het proces over de kernwapens en nu ook wilden deelnemen aan de procedure bij het Mensenrechtencomité. In oktober 2003 werden er 2.800 machtigingsformulieren verzonden, waarvan er 2.101 met een positieve reactie terugkwamen. Daarvan voldeden enkele niet aan de voorwaarden voor deelname aan de nieuwe procedure, zodat 2.085 correcte machtigingen resteerden. Dit hield in dat meer mede-eisers deelnamen aan de procedure bij het Mensenrechtencomité dan aan die bij het EHRM.

Nu er bij het Mensenrechtencomité geen termijn voor de indiening van een kennisgeving gold, was er geen tijdsdruk en ging er een kleine

De zaal van de Mensenrechtenraad van de Verenigde Naties, Palais des Nations, Genève.

anderhalf jaar overheen voordat de kennisgeving was opgesteld en vertaald in het Engels. In augustus 2004 werd de kennisgeving in Genève ingediend. Met de daarbij gevoegde stukken vormde deze een aanzienlijk pakket. De eisers, nu als 'stellers' van de kennisgeving aangeduid, stelden dat hun recht op leven zoals bedoeld in art. 6 IVBPR was geschonden door Nederland. Die schending was gebaseerd op zowel de dreigende inzet van kernwapens waarbij Nederland betrokken was, als het achterwege laten van wetgeving die deze betrokkenheid onmogelijk zou maken. Als het Mensenrechtencomité op de kennisgeving zou ingaan en zou bevestigen dat het recht op leven van de stellers van de kennisgeving door Nederland was geschonden, zou vervolgens een verzoek tot herziening van de uitspraak van de Hoge Raad kunnen worden gedaan.

Na de bevestiging van ontvangst van de kennisgeving door het Mensenrechtencomité, kwam enige tijd later bericht uit Genève dat men het hele pakket kwijt was. Op het secretariaat werd men daar, volgens Willemijn van der Werf, erg nerveus van. De opluchting was groot toen veertien dagen later het bericht werd ontvangen dat het pakket weer boven water was.

In de jaren erna werd een aantal stukken gewisseld. Het Mensenrechtencomité, in de praktijk de ambtelijke organisatie die zorgdroeg voor de samenstelling van een dossier waarop het Comité zou kunnen beslissen, vroeg in 2005 een toelichting omtrent de immanente dreiging van het gebruik van kernwapens die in de kennisgeving aan de orde was gesteld. Nadat die toelichting in oktober aan het Comité was toegezonden, werd de Staat per beslissing van 1 december verzocht te reageren op de kennisgeving en zijn visie te geven op zowel de ontvankelijkheid als de inhoud daarvan. De Staat verzette zich tegen die laatste opdracht en wilde uitsluitend ingaan op de kwestie van de ontvankelijkheid. Het Comité legde zich daarbij neer, zodat het antwoord van de Staat van 17 januari 2006 beperkt was tot die kwestie. Daarbij deinsde de Staat, evenmin als hij dit had gedaan gedurende de rechtsgang voor de Nederlandse rechter, er niet voor terug de standpunten van de stellers van de kennisgeving in eigen bewoording weer te geven en deze daarbij systematisch te verdraaien. En uiteraard bepleitte de Staat de niet-ontvankelijkheid van de kennisgeving, omdat er geen acuut gevaar was dat de klagers het leven zouden laten als gevolg van een kernoorlog. Bovendien meende de Staat dat het Mensenrechtencomité in het licht van zijn eigen eerdere uitspraken de bevoegdheid zou missen hierover te oordelen.

In een doorwrocht stuk reageerde Steijnen op 17 april 2006 op de zienswijze van de Staat, waarbij hij niet naliet om van zijn verbazing

te doen blijken dat het Comité was teruggekomen van zijn beslissing dat de Staat ook inhoudelijk diende in te gaan op de kennisgeving van schending van het recht op leven. Hij maakte op een doordachte manier gebruik van het gegeven dat de Staat de opvattingen van de stellers van de kennisgeving systematisch onjuist had verwoord. Dit noodzaakte stellers van de kennisgeving, zo stelde Steijnen, tot het verschaffen van 'tegeninformatie' waarmee toch ook de feiten werden belicht. In het verlengde daarvan werd nogmaals ingegaan op vorderingen die tijdens de nationale rechtsgang daadwerkelijk waren gedaan, en op de feitelijke onderbouwing daarvoor. Ook werd het grote belang van een inhoudelijke beslissing van het Mensenrechtencomité benadrukt, aangezien het ging om de instandhouding van de integriteit van het humanitair oorlogsrecht en van het recht op leven.

Kennelijk maakte de reactie van 17 april de nodige indruk. Het Comité wenste daar van de Staat een inhoudelijk antwoord op te ontvangen. Terwijl het wachten was op die reactie, werd in de zomermaanden echter geheel onverwachts de beslissing van het Mensenrechtencomité ontvangen dat de kennisgeving van 2 augustus 2004 inzake de schending van het recht op leven niet-ontvankelijk was verklaard. Dit was een volkomen ongebruikelijke gang van zaken. Steijnen schreef hierover in *ProcesNieuws* 79: 'Wat zich achter de schermen precies heeft afgespeeld, onttrekt zich aan onze waarneming. Maar achteraf valt, wat de hoofdlijnen betreft, geen andere conclusie te trekken dan dat hogere "goden" binnen het Mensenrechtencomité hier klaarblijkelijk hebben ingegrepen en de gang van zaken, zoals door de behandelende functionarissen bestierd, hebben doorkruist.' Steijnen meende dat het Mensenrechtencomité een duidelijke kans had laten liggen om het humanitair recht te beschermen tegen een opzettelijke 'aanranding' daarvan. Evenmin had het Comité de bescherming van het recht op leven vooropgesteld, hoewel het zelf had benadrukt dat dit recht ernstig werd bedreigd door de nucleaire bewapening.

Wat nu?

Na de uitspraak van de Hoge Raad lagen naast de vraag 'Hoe verder te procederen?' ook de vragen 'Moeten we wel verder? Moeten we misschien het Tribunaal opheffen?' op tafel. In de bestuursvergadering van eind februari 2002 werd daar serieus over gesproken. Een aspect van de discussie betrof het secretariaat. Er moesten vrijwilligers zijn die verder wilden. Zonder hen zou een massale deelname van mede-eisers aan de klacht in Straatsburg niet meer mogelijk zijn. Hummels vond dit

Cartoon van Len Munnik.

geen punt; je kon 'Straatsburg ook doen' met twintig eisers. Er was nog steeds een behoorlijk aantal lezers van *ProcesNieuws*, maar ook daar was het Tribunaal niet per se voor nodig. Van der Werf had contacten met redacties van bladen van andere vredesgroepen en een vergaande samenwerking op het gebied van bladen was mogelijk. *ProcesNieuws* 64 zou dan de laatste uitgave kunnen zijn.

Er zou een beheersstichting moeten komen voor de financiële afwikkeling en het Fonds Andere Processen. Van der Werf stelde voor het jaarlijkse etentje voor bestuur en vrijwilligers te vervroegen en dit het gezamenlijk afscheid van de Stichting Tribunaal

voor de Vrede te laten zijn. Zo ver kwam het echter niet. Niet alleen Straatsburg 'liep', en even later Genève, er waren ook andere processen die ondersteuning nodig hadden.

Nog steeds werd in Nederland actie tegen kernwapens gevoerd. Op 1 oktober 2000 werd de 'Burgerinspectie kernwapenbasis Volkel' gehouden onder het motto 'Alle kernwapens de wereld uit, te beginnen uit Volkel'. Terwijl het goot van de regen hield Willemijn van der Werf een toespraak bij de hoofdpoot van Vliegbasis Volkel. Toen de commandant van de vliegbasis de burgerinspecteurs niet wilde ontvangen, klommen de actievoerders massaal over het hek om op zoek te gaan naar bewijzen voor de aanwezigheid van kernwapens. De marechaussee hield vijftig actievoerders aan, waaronder Stelling, Steijnen en politiek activist en schrijver Karel Glastra van Loon. De organisatie van de burgerinspectie was in handen van Akties Tegen Kernwapens (ATK), waarin Van der Werf ook actief was. ATK voerde op pacifistische wijze actie tegen kernwapens en ondersteunde ook acties van anderen, waarbij vooral Elise Leijten de nodige aandacht wist te trekken. Leijten was altijd bezig met actietheater, als K. Pitalist of Pi Nokkio: 'Kernenergie is schoon, goedkoop en duurzaam en mijn neus blijft groeien.'

Het ging bij de burgerinspectie en latere acties tegen de aanwezigheid van kernwapens op Volkel niet alleen om publiciteit. Het was de bedoeling om gearresteerd te worden en een strafproces uit te lokken. Iedere arrestant kon met een voorbeeld-arrestantenverklaring duidelijk maken waarom zij of hij over het hek was geklommen of erin had geknipt. De laatste zin van deze verklaring luidde: 'Ik sta erop dat mijn kleine overtreding door een onafhankelijke rechter wordt afgewogen tegen de grote overtreding die de Nederlandse overheid begaat ten opzichte

van het internationale recht en het door haarzelf ondertekende non-proliferatieverdrag.' Arrestanten die voor de rechter moesten verschijnen konden zich laten vertegenwoordigen door Hummels, Steijnen en later ook door Stelling die, daartoe uitgedaagd door Steijnen, in 2004 advocaat was geworden.

Na de uitspraak van de Hoge Raad van december 2001 namen de Volkelprocessen in belang toe. Dit waren strafprocessen waarin het mogelijk was om iedere keer weer de motieven toe te lichten van de actievoerders en te wijzen op het internationaal recht. Indien een rechtbank mee zou gaan in de redeneringen van de overtredders en nieuwe jurisprudentie zou scheppen, zou de uitspraak van de Hoge Raad geen stand kunnen houden. Dit was het directe belang van deze processen voor het Tribunaal, dat de overtredders financieel steunde met de vergoeding van hun onkosten.

De twijfel over hoe het verder moest was nu voor even verstomd. Er liepen eigen acties en acties van anderen die ondersteuning behoeften, en het secretariaat functioneerde zoals het moest. Alleen het bestuur was een punt van zorg, vooral de invulling ervan. In 1999 had Erik Olof zich als bestuurslid terug getrokken. Gerben van Limpt had geen tijd meer voor het penningmeesterschap. Na veel vijven en zessen werd een nieuwe penningmeester gevonden: Tiny Wiertz, advocate en levenspartner van Erik Hummels. In 2002 viel nog een bestuurslid weg: Ton van Asseldonk, die als dank voor haar inzet tot erelid werd benoemd. Daarmee was het aantal bestuursleden gezakt tot vier en het zouden er nooit meer zes worden, het aantal dat de stichtingsstatuten voorschreef.

In oktober 2004 besprak het bestuur van het Tribunaal mogelijk nieuwe activiteiten, zoals het opstarten van nieuwe procedures, het houden van een *tribunal d'opinion* en het organiseren van een symposium. Het Tribunaal wilde in 2005 een symposium organiseren over het NPV. Het bestuur was verder voornemens zo mogelijk een nieuw proces tegen de Staat aan te spannen, indien de regering niet zou streven naar kernontwapening of naar de verwijdering van kernwapens uit Nederland, en zij geen afstand zou nemen van de gedachte dat de NAVO over die wapens moest beschikken.

Een nieuwe koers voor *ProcesNieuws*

In *ProcesNieuws* werd al geruime tijd, naast de stukken over de juridische strijd tegen kernwapens, ook aandacht besteed aan acties van andere organisaties. Na de uitspraak van de Hoge Raad van december 2001 werd bezien of samenwerking met andere bladen tot de mogelijkheden

Elise Leijten als K. Pitalist met lange neus bij een rechtszitting in Utrecht op 18 november 2016.

behoorde. Guido Schokker, redacteur van de uitgave *Kernwapens Weg!* van het samenwerkingsverband Stop de wapenwedloop, en mede-eiser in de processen tegen de Staat voelde daar wel voor. Besloten werd een gezamenlijk blad uit te geven, dat op de voorzijde de titel van beide oorspronkelijke bladen zou dragen.

ProcesNieuws 64 (juni 2002) werd het nulnummer van deze samenwerking. De uitgave had een oranje omslag, maar week qua opmaak niet af van het gebruikelijke voorblad met de tekening van Len Munnik. De inhoud was gevarieerd, met veel aandacht voor wapens en wapenhandel. Het logo van het Tribunaal werd vervangen door het ban-de-bomteken. Meer dan voorheen waren foto's opgenomen en de opmaak was moderner en frisser.

De redactie toonde zich in het voorwoord van nummer 1 zeer tevreden. De reacties op het nulnummer waren 'overweldigend'. Op de oproep om een nieuwe naam te bedenken waren dertig suggesties gekomen, waarvan Kernfusie misschien wel de origineelste was, maar waarschijnlijk ook de meest ongewenste. Met ingang van nummer 3 (maart 2003) werd Reynold Klooker als hoofdredacteur aangesteld. Klooker stelde een beleidsnota op. Uit de doelstelling van het blad zou expliciet moeten blijken 'dat het een en ander belicht zou worden vanuit een kritische benaderingswijze van de Nederlandse en westerse politiek'.

De zaken leken zich voorspoedig te ontwikkelen, maar sommige onderwerpen lagen niet goed bij de lezers van voorheen *ProcesNieuws*. In nummer 2 was integraal de toespraak afgedrukt die Greta Duisenberg had uitgesproken in Amsterdam namens de stichting Stop de Bezetting en er volgden reacties van lezers. Hester de Ree reageerde namens de redactie, maar duidelijk werd dat de achterban van het Tribunaal een stuk gematigder was dan de auteurs en redacteurs van *Kernwapens Weg!*. In juni 2003 werd bekend dat een tiental donateurs van het Tribunaal hun abonnement had opgezegd. Een steeds terugkerend motief was onvrede over de verbrede thematiek die niet meer exclusief tegen kernbewapening was gericht. Ook was er kritiek op de anti-Amerikaanse gezindheid en de eenzijdige pro-Palestijnse, anti-Israëliëse houding van de artikelen.

De inhoud van het blad kwam steeds verder af te staan van de doelstellingen van het Tribunaal. De redactievergaderingen kenmerkten zich door strijd over de kleinste zaken en opvattingen. Stop de wapenwedloop wilde meer partners bij het blad betrekken. Men had contacten met *Vredeskoerier* – 't Kan Anders, onder redactie van Gerard van Alkemade. Met een gezamenlijk blad dat vaker dan vier keer per jaar uit zou moeten komen, zou de vredesstrijd sterker staan. Van der Werf maakte duidelijk dat dit voor het Tribunaal financieel te ver zou gaan en het Tribunaalbestuur zich wilde beperken tot de eigen kern(wapen)thema's en niet overgenomen wilde worden door anderen. Er werd een brief geschreven en Van der Werf lichtte nogmaals het standpunt van het Tribunaal toe tijdens een vergadering. Erg goed viel de brief niet. Die was 'van een zeer onverwachte inhoud', aldus Van Alkemade, en door Stop de wapenwedloop 'ten zeerste betreurd'. Ook werd gesteld dat 'mogelijke problemen en incidenten wellicht overwonnen konden worden' Duidelijk werd dat de samenwerking geen toekomst had en daarmee werd nummer 10 (december 2004) de laatste gezamenlijke uitgave.

ProcesNieuws ging verder met de redactieleden Willemijn van der Werf,

Marnix Ruiter en Hein van der Kroon en ook Freed Schmitter voor de vormgeving. De *ProcesNieuws*-nummering was doorgelopen tot het fusieblad en daarmee was het logisch dat *ProcesNieuws* verder ging met nummer 75, nu met een blauw en stevig omslag en als vanouds met het Tribunaallogo.

Naar een nieuw proces

Het voornemen om een symposium over het NPV te organiseren liep al snel spaak. Op 27 mei 2005 zou in New York een toetsingsconferentie plaatsvinden van het NPV. Het symposium in Nederland zou in april moeten plaatsvinden met als doel een duidelijke boodschap uit te dragen. Voor steun en organisatie werd gezocht naar medestanders en getracht werd politieke partijen bij het symposium te betrekken. Het symposium bleek echter niet levensvatbaar. In maart werden de voorbereidingen gestopt.

De strafprocessen tegen Volkelactivisten die al enkele jaren plaatsvonden, mede omdat er steeds nieuwe acties werden gehouden, leverden meer gevoelens van frustratie op dan resultaat. Voor de betrokken officieren van justitie was de aanklacht duidelijk en de rechters gingen erin mee: illegale betreding van defensie terrein en/of het aanrichten van vernielingen. Bij de vonnissen werd keer op keer verwezen naar het Kernwapenarrest, de uitspraak van de Hoge Raad uit 2001. De gang van zaken bij de Volkelprocessen en de onvrede met de uitspraak van de Hoge Raad vormden de aanleiding voor een nieuw proces tegen de Staat. In juni stelde Steijnen tijdens een vergadering van het Tribunaalbestuur dat ze het naar zijn mening er niet bij konden laten zitten dat de Hoge Raad *first use* van kernwapens tegen steden had goedgekeurd. Er zou een nieuw proces 'ter zake van de onrechtmatige daad van de Hoge Raad' moeten worden opgestart. Het bestuur stemde hiermee in en besloot dat het een zaak voor het Tribunaal zou worden.

In *ProcesNieuws* 77 (oktober 2005) werden de lezers op de hoogte gebracht over het nieuwe proces. Zij kregen per post een kaart waarmee ze zich konden opgeven als mede-eiser. Meindert Stelling legde uit wat de achtergrond van het nieuwe proces was en motiveerde de nieuwe gang naar de rechter: 'De uitspraken tot nu toe van de Hoge Raad in de processen die betrekking hebben op kernwapens, waren buitengewoon oneerlijk, onredelijk en onrechtvaardig. Binnen de Nederlandse rechterlijke macht worden zij desondanks als gezaghebbend aanvaard. Anti-kernwapenactivisten worden daar in de rechtszaal mee geconfronteerd. Veel ernstiger is evenwel dat die uitspraken op voorhand het mis-

dadige gebruik van die massavernietigingsmiddelen schijnbaar legitimeren. Reden om een nieuw proces tegen de Staat te beginnen, nu over de onrechtmatige rechtspraak van de Hoge Raad (...). Het bestuur wil nog een laatste poging doen om langs legale weg de rechterlijke macht te dwingen om de systeemmisdaad van de bedreiging met kernwapens onder ogen te zien. Daartoe wil het bestuur een proces tegen de Staat aanspannen wegens onrechtmatige rechtspraak in kernwapenzaken.'

De kern van het proces werd de eis dat de rechtbank de verklaring voor recht zou geven, dat de Staat jegens eisers onrechtmatig had gehandeld door de totstandkoming van het onrechtmatige arrest van de Hoge Raad van 21 december 2001. Ook bij veel voormalige eisers was de verontwaardiging over dat arrest groot en 2.092 mede-eisers sloten zich aan bij het Tribunaal, dat als eiser het nieuwe proces tegen de Staat zou aanspannen

De dagvaarding

De definitieve dagvaarding liet op zich wachten doordat Steijnen en Stelling veel tijd en aandacht moesten besteden aan strafzaken tegen antikernwapenactivisten. Halverwege februari 2007 deelde Stelling tijdens een bestuursvergadering een nieuwe versie van de dagvaarding uit, waarin een meer verhalende en toegankelijker stijl was gehanteerd dan die in de eerste versie van Nico Steijnen. Inhoudelijk was er geen verschil, hetgeen duidelijk was gemaakt in een overzicht dat aangaf op welke manier de onderscheiden punten van die eerste versie waren verwerkt. Steijnen hield echter vast aan zijn vormgeving en stelde tot slot de vraag wie uiteindelijk de doorslaggevende stem had bij het proces. Het bestuur stelde vast dat die bij Steijnen lag, maar plaatste een kanttekening. De dagvaarding diende geïnteresseerden van de onjuistheid van de visie van de Hoge Raad te kunnen overtuigen en de redelijkheid van de procedure moest herkenbaar zijn. Er werd besloten dat Steijnen en Stelling de zaak eerst onderling zouden bespreken.

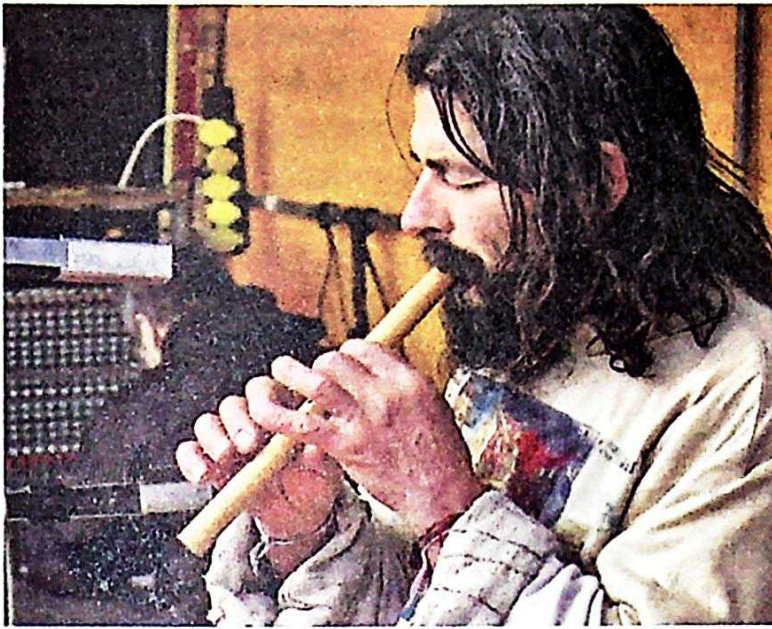
Tijdens de zomer was de dagvaarding gereed en op 6 augustus 2007 werd de Staat gedagvaard. Steijnen stuurde een aantal exemplaren van de dagvaarding naar de leden van de Hoge Raad, die betrokken waren bij het bestreden arrest, en naar raadsleden van het gerechtshof Den Bosch. Het ANP belde Stelling, maar tot berichtgeving over het nieuwe proces in de landelijke pers leidde dit niet.

Stelling schreef naar aanleiding van de dagvaarding en het belang ervan een voorwoord in *ProcesNieuws* 83 (oktober 2007). Hij schreef dat de Hoge Raad in strafrechtelijke zin medeplichtig was aan de misdadige

voorbereidingen voor het gebruik van kernwapens, welk gebruik immers strijdig zou zijn met de wetten van de menselijkheid, het humanitair oorlogsrecht en het verbod van volkerenmoord. Daarbij maakte Stelling de vergelijking met rechters in het Derde Rijk: 'Ook deze laatsten handelden in strijd met de wetten van de menselijkheid en het recht inzake gewapende conflicten (toen nog aangeduid als oorlogsrecht). Een aantal van hen werd na de Tweede Wereldoorlog in Neurenberg berecht. Zij konden zich niet vrijpleiten op grond van de stelling dat zij slechts hun rechterlijke functie hadden uitgeoefend. In Neurenberg werd over het gedrag van die rechters opgemerkt dat zij een element van het kwaad binnen de staat hadden gebracht, dat niet in de openlijke gruwelijkheden besloten lag. Het Tribunaal zei in beeldende bewoording: de moordenaarsdolk was verborgen onder de rechterstoga.'

In 2006 was het over een overeenkomstige vergelijking voor het gerechtshof Den Bosch reeds tot een heftige botsing gekomen tussen het advocatenteam van de Italiaanse vredesactivist Turi Vaccaro, bestaande uit Steijnen, Olof en Stelling, en een vertegenwoordiger van het Openbaar Ministerie, advocaat-generaal Winfried Korver. Vaccaro had op de luchtmachtbasis Woensdrecht twee F16's beschadigd, die geschikt waren voor het afwerpen van atoombommen. Hij werd verdedigd op grond van het uitgangspunt dat het ging om een concrete verzetsdaad tegen de voorbereidingen voor een nucleaire massamoord van genocidale omvang. Een daad die vergelijkbaar was met verzetsdaden tijdens de Tweede Wereldoorlog tegen de Duitse oorlogs- en vernietigings-machinerie, zoals de sabotage van locomotieven. Daarom werd in de strafzaak tegen hem de niet-ontvankelijkheid van het Openbaar Ministerie bepleit. In redelijkheid kon Vaccaro niet worden vervolgd, omdat zijn handelwijze was gericht op het voorkomen van buitengewoon ernstige misdrijven, waarvan de voorbereidingen op zichzelf al strafbare feiten vormden. Het Openbaar Ministerie sloot, zo stelde de verdediging, willens en wetens zijn ogen voor die misdadige voorbereidingen voor nucleaire massamoord.

In dat verband werd een vergelijking gemaakt met Duitse justitiële autoriteiten die zich na de machtsovername van 1933 hadden gevoegd naar de wensen en opvattingen van het nazibewind. Zij werden in de Duitse rechtswetenschappelijke literatuur met de term *furchtbare Juristen* aangeduid, dat wil zeggen verschrikkelijke, vreesaanjagende of vreselijke juristen. Dit omdat zij het recht niet hadden gehandhaafd en zich niet hadden verzet tegen de misdaden tegen de menselijkheid en de oorlogsmisdaden die op het gezag van de nazi's werden gepleegd,

De Italiaanse vredesactivist Turi Vaccaro.

maar daaraan ook hadden meegewerkt. Na de nederlaag van Hitler-Duitsland hadden zij hun juridische werkzaamheden weer opgepakt of voortgezet, alsof zij niets te maken hadden gehad met de internationale misdaden van het Derde Rijk. Het Openbaar Ministerie voegde zich volgens het verdedigingsteam van Vaccaro op overeenkomstige wijze naar het politieke gezag, dat opdracht gaf tot en vasthield aan misdadige voorbereidingen voor nucleaire massamoord. Het Openbaar Ministerie weigerde eenvoudigweg die misdaden van de Staat onder ogen te zien.

Er waren al verschillende advocaten-generaal geweest die tijdens zittingen van het gerechtshof Den Bosch in de strafzaak tegen Vaccaro de zienswijze van de verdediging hadden aangehoord. Op de zitting van 27 oktober 2006 maakte advocaat-generaal Korver zijn entree en hij maakte, anders dan zijn collega's, bezwaar tegen deze zienswijze. Hij achtte zich beledigd door de opmerking van de verdediging dat hij, als vertegenwoordiger van het Openbaar Ministerie, handelde als een *fuchtbare Jurist*. Het werd er niet beter op toen de advocaten ook verwezen naar de uitspraak van het Tribunaal van Tokio, dat verdachten had veroordeeld omdat zij hadden nagelaten misdaden tegen de menselijkheid en oorlogsmisdaden te voorkomen, hoewel zij dat hadden gekund. Het gerechtshof koos terstond de zijde van Korver en schorste de terechtzitting, teneinde het verdedigingsteam gelegenheid te bieden

zich te beraden over de manier waarop de verdediging verder zou worden gevoerd. Dit vormde een grove aantasting van het recht van raadslieden en verdachten om alles aan te voeren wat zij in het kader van de verdediging nodig achtten. Dit leidde dan ook onmiddellijk tot een mondeling wrakingsverzoek tegen de gehele zittende strafkamer, temeer omdat het in rechtszaken volstrekt gebruikelijk is een beroep te doen op relevante jurisprudentie. Korver accepteerde deze vergelijking niet en diende een klacht in bij de deken van Orde van Advocaten in Utrecht.

Overigens was Korver niet de enige die reageerde op de vergelijking met de handelwijze van de *furchtbare Juristen*. Ook in het voorwoord in *ProcesNieuws* 83 verwees Stelling naar de praktijken in nazi-Duitsland en vergeleek hij de handelwijze van de Hoge Raad met die van rechters in het Derde Rijk. Hij bestempelde het arrest van 21 december 2001 als misdadig en de gevolgen ervan als 'volkomen ontaarding van de rechtspraak in ons land. (...) De rechter houdt de humaniteit niet hoog, minacht de waarheid en buigt het recht. De rechterstoga verhuult de moordenaarsdolk'. Het voorwoord leidde tot reacties van lezers, zowel positieve als negatieve. De notulen van de bestuursvergadering van 12 maart 2008 vermeldde: 'Er bestaan grote bedenkingen tegen het voorwoord van Meindert Stelling.' Stelling wenste echter niet in te binden. Het ging hem om rechtvaardigheid en in relatie tot de vrijheid van meningsuiting deze te verwoorden zoals hij wilde.

Nogmaals voor de rechtbank

Op 16 februari 2009, anderhalf jaar na het indienen van de dagvaarding, stonden eisers en Staat weer tegenover elkaar voor de rechtbank in Den Haag. De Staat werd in deze zaak vertegenwoordigd door landsadvocaat Houtzagers. De in totaal 2.093 eisers, met het Tribunaal voor de Vrede als eerste en de VJV als tweede eiser, werden als voorheen vertegenwoordigd door Steijnen, nu ter zijde gestaan door Stelling.

Hoewel er een nieuwe landsadvocaat was, hanteerde de Staat zijn bekende tactiek en bestreed hij de ontvankelijkheid van de eisers en de toewijsbaarheid van hun vorderingen. In weerwil van het feit dat de eisers in hun dagvaarding het Kernwapenarrest als zodanig hadden aangevochten en als onrechtmatige rechtspraak hadden betiteld, had de landsadvocaat in zijn conclusie van antwoord een heel ander beeld van het geschil geschetst. Met het nieuwe proces wilden eisers volgens de landsadvocaat 'wederom in rechte het debat voeren over de beweerdelijke onrechtmatigheid van het gebruik van kernwapens'. Dat debat was volgens hem in de eerdere procedure gevoerd. Het standpunt van eisers dat het Kernwapenarrest als

onrechtmatige rechtspraak diende te worden betiteld, was in de conclusie van antwoord bestreden. De landsadvocaat had daarbij eenvoudig ontkend dat de Hoge Raad in dat arrest had uitgesproken dat de eerste inzet van kernwapens tegen steden onder omstandigheden rechtmatig kon zijn. Kortom: er was volgens hem geen grondslag voor aansprakelijkheid van de Staat uit hoofde van onrechtmatige rechtspraak, en de verschillende groepen eisers hadden geen of onvoldoende belang bij hun vorderingen. De landsadvocaat had zich bovendien op het standpunt gesteld dat de eisers niet-ontvankelijk waren omdat na het Kernwapenarrest de van toepassing zijnde verjaringstermijn van vijf jaar reeds was verstreken.

De zittingsdag bood, voor wie door de jaren heen had meegeleefd, een vertrouwd beeld. Voorafgaand aan de terechtzitting werd er op de trappen van het Paleis van Justitie geprotesteerd en de zittingszaal bleek te klein voor alle mede-eisers en sympathisanten.

Tijdens hun pleidooi wonden Steijnen en Stelling er geen doekjes om. Volgens hen stond de Hoge Raad inderdaad in de beklaagdenbank. De Raad had met het Kernwapenarrest verklaard dat het aanrichten van een nucleaire holocaust potentieel rechtmatig was en ging daarmee willens en wetens in tegen het absolute verbod om de burgerbevolking tot doelwit van een militaire aanval te maken. In de schriftelijke fase had de Staat de rechten van de eisers ontkend, wat de gebruikelijke gang van zaken was aldus de advocaten, die vervolgens uitvoerig op de belangen van diverse categorieën eisers ingingen.

Maar zij stelden voorop dat iedere eiser als individu het rechtens te respecteren belang had bij de bescherming en instandhouding van de rechtsstaat en de rechtsstatelijkheid, en bij het tegengaan van 'extreem misdadige rechtspraak (...) die de grondslagen onder de rechtsstaat weg slaat en de weg opent naar een onvoorstelbare barbarij'. Bijzondere aandacht besteedden Steijnen en Stelling aan de belangen van antikernwapenactivisten, die in strafprocessen steeds weer geconfronteerd werden met strafrechters die zich klakkeloos beriepen op het Kernwapenarrest, als vermeende weerlegging van de aangevoerde strijdigheid van het voorziene gebruik van B61-atoombommen met diverse bepalingen van het humanitair oorlogsrecht. Dit ondanks het feit dat die verdragsbepalingen in het Kernwapenarrest in het geheel niet ter sprake waren gekomen, zodat daarin geen weerlegging kon worden aangewezen van het standpunt dat bij inzet van B61-atoombommen die verdragsbepalingen zouden worden geschonden. Het arrest werd door Steijnen en Stelling geduid als collaboratie van de Hoge Raad met het systeem-misdadige nuclearisme, dat wil zeggen met de misdadige voorbereidin-

gen voor het gebruik van nucleaire massavernietigingsmiddelen, die plaatsvinden op het gezag van de politieke leiding en met inschakeling van de uitvoerende macht. De advocaten vergeleken in een zorgvuldig uitgewerkt betoog de handelwijze van de Hoge Raad met die van Duitse justitiële autoriteiten waarover te Neurenberg en door de geschiedenis reeds was geoordeeld. Evenals de *furchtbare Juristen* van het Derde Rijk, had de Hoge Raad de wetten van de menselijkheid en de beginselen en regels van het humanitair oorlogsrecht terzijde geschoven, om het misdadige beleid van de politieke leiding niet in de weg te staan. In het Kernwapenarrest was immers gesteld dat de nucleaire vernietiging van steden niet altijd onrechtmatig zou zijn, hoewel het dan gaat om genocide en een rechtstreekse aanval op de burgerbevolking. Met dit arrest corrumpeerde de Hoge Raad de rechterlijke macht, beschermde hij het systeem misdadige nuclearisme en collaboreerde hij met de meest extreme vorm van misdadigheid. Steijnen en Stelling betoogden dat de Hoge Raad een ernstiger verwijt kon worden gemaakt van zijn collaboratie met het nuclearisme dan dat de *furchtbare Juristen* van het Derde Rijk voor de voeten kon worden geworpen wat betreft hun collaboratie met de systeem misdadige internationale misdrijven van het nazisme. De leden van de Hoge Raad konden in alle vrijheid van de democratische rechtsstaat oordelen, zonder bevreesd te hoeven zijn terstond opgepakt te worden door een geheime dienst die geheel buiten het recht om handelt. De *furchtbare Juristen* leefden daarentegen in een afschuwelijke dictatuur, waarin ieder verzet tegen het beleid van het nazibewind leidde tot een ingrijpen van de Gestapo, die er niet voor terugschrok gevangenen te martelen.

In zijn pleidooi haalde landsadvocaat Houtzagers uit naar de zienswijze van eisers, waarin het Kernwapenarrest als misdadige rechtspraak en als een extreme categorie van onrechtmatig rechtspraak werd gekwalificeerd. Ook meende hij dat eisers te ver gingen met te stellen dat de Hoge Raad terug zou willen naar het principe van *Kriegsräson geht vor Kriegsmanier*. De landsadvocaat betwijfelde of 'deze aanpak van eisers een bijdrage levert aan een serieus juridisch debat'. Uiteraard stelde de landsadvocaat dit zonder uit te leggen hoe het standpunt van de Hoge Raad, dat de nucleaire vernietiging van steden niet onder alle omstandigheden onrechtmatig zou zijn, in overeenstemming zou kunnen zijn met het absolute verbod om de burgerbevolking aan te vallen. Zonder uit te leggen dat de instemming van de Hoge Raad met een mogelijke overschrijding van dat absolute verbod op enig ander uitgangspunt zou kunnen zijn gebaseerd, dan dat de rechtmatigheid van de nucleaire vernietiging van steden uiteindelijk wordt bepaald

'door de omstandigheden van het geval', dat wil zeggen op grond van de vermeende 'oorlogsnoodzaak'.

Voor het overige herhaalde de landsadvocaat in het kort zijn betoog in de conclusie van antwoord. Eisers hadden onvoldoende belang bij hun vorderingen, omdat hun belang 'zuiver emotioneel' was. De landsadvocaat meende verder dat eisers het Kernwapenarrest niet goed hadden begrepen. Zoals te doen gebruikelijk bij landsadvocaten in de procedures betreffende kernwapens herformuleerde Houtzagers daarbij het standpunt van eisers, waardoor dat van karakter veranderde. Hij stelde: 'Anders dan eisers menen heeft de Hoge Raad niet het uitgangspunt gehanteerd dat het gebruik van kernwapens (ook tegen bevolkingscentra en in het geval van "first use") in beginsel rechtmatig is (...).' Het werkelijke standpunt van eisers was evenwel, zoals al vermeld, dat de Hoge Raad had geoordeeld dat de nucleaire vernietiging van steden 'niet zonder meer en onder alle omstandigheden onrechtmatig' zou zijn. Houtzagers meende volkomen ten onrechte hierbij steun te kunnen ontleenen aan de conclusie van advocaat-generaal Hartkamp, die hij als 'onverdachte bron' betitelde en uitvoerig citeerde. De laatste zinsnede die Houtzagers aanhaalde luidde evenwel dat 'niet vaststaat dat medewerking van de Staat aan daadwerkelijke inzet van kernwapens, zelfs in de modaliteiten als door eisers geschetst, altijd een onrechtmatige daad zou zijn'. Waarmee het standpunt van eisers werd bevestigd dat de Hoge Raad, die in het Kernwapenarrest de zienswijze van advocaat-generaal Hartkamp had gevolgd, afstand had genomen van het absolute verbod de burgerbevolking aan te vallen en volop ruimte had geboden aan de vermeende 'oorlogsnoodzaak'. Kennelijk was dit Houtzagers ontgaan.

Tot slot somde de landsadvocaat de door de Staat aangevoerde formele verweren op en ging hij in op het standpunt van eisers dat er, nu het Kernwapenarrest als misdadig moest worden aangemerkt, sprake was van een extreme categorie van onrechtmatige rechtspraak. Er kon geen sprake zijn van onrechtmatige rechtspraak, zo stelde de landsadvocaat, omdat niet werd voldaan aan het daarvoor geldende criterium.

Opgemerkt wordt dat Houtzagers hierbij uitging van de in de jurisprudentie ontwikkelde norm dat uitsluitend van onrechtmatige rechtspraak kon worden gesproken indien bij de voorbereiding van de betreffende in hoogste instantie gedane uitspraak, fundamentele rechtsbeginselen zouden zijn geschonden. De inhoud van die in hoogste instantie gedane uitspraak kon als zodanig niet ter discussie worden gesteld op grond van 'het gesloten systeem van rechtsmiddelen'. Met

andere woorden, de kwalificatie 'onrechtmatige rechtspraak' was volgens de jurisprudentie uitgesloten indien de betreffende uitspraak inhoudelijk strijdig was met de waarheid of met het recht, ook al was die strijdigheid evident.

Na de pleidooien deelde de rechtbank mee dat uitspraak zou worden gedaan op 1 april en werd de zitting gesloten. Daarop stroomden de aanwezige mede-eisers en belangstellenden naar buiten, waarna 'de emoties loskwamen', aldus het ooggetuigenverslag van Hedda Oosterhout in *ProcesNieuws* 87. In groepjes liepen de bezoekers naar perscentrum Nieuwpoort, waar in een zaaltje de nabespreking met de advocaten en het Tribunaalbestuur plaatsvond. De aanwezigheid van de mede-eisers werd door het bestuur als enorm bemoedigend ervaren. De mede-eisers waren nog betrokken genoeg, maar de buitenwereld ontging het proces, in de media verscheen geen enkel bericht over de zitting.

De mede-eisers die de zitting niet hadden bijgewoond, werden zoals gebruikelijk door artikelen in *ProcesNieuws* 87 over de gang van zaken geïnformeerd. Daarbij maakte Meindert Stelling in zijn voorwoord tevens melding van de verwerping door de advocatentuchtrechter van de klacht van advocaat-generaal Korver tegen Steijnen, Olof en hemzelf. De vergelijking van de handelwijze van Nederlandse justitiële autoriteiten met die van de *furchtbare Juristen*, die in de strafzaak tegen de Italiaanse vredesactivist Vaccaro voor het voetlicht was gebracht, mochten zij volgens de Raad van Discipline als advocaten maken. Daarmee was de redelijkheid van die benaderingswijze door de tuchtrechter in eerste instantie erkend.

In zijn bijdrage vatte Nico Steijnen het voor de rechtbank gevoerde pleidooi samen. Hij belichtte daarbij nadrukkelijk de zedelijke, morele aspecten van de zaak. Ook stelde hij de vraag aan de orde welke belangen nu in ons rechtssysteem werden beschermd. De Staat had het standpunt verworpen dat ideële belangen door het recht werden beschermd en basis konden zijn voor een rechtszaak tegen de Staat op grond van een onrechtmatige aantasting daarvan. 'Zit ons rechtssysteem zo in elkaar,' zo vroeg hij zich af, 'dat het op geen enkele manier mogelijk zou maken, voor wie dan ook (...) om in rechte op te komen voor essentiële en fundamentele waarden en rechtsgoederen als handhaving van de rechtsstaat, van de rechtsstatelijkheid, van de integriteit van de rechtspraak, van het recht, ja uiteindelijk van de beschaving zelf?' Hij zette daarbij de 'ideële belangen' tegenover het belang van een 'paar rotcenten', en stelde dat ons rechtssysteem zich voor bescherming van materiële belangen wagenwijd openstelt.

Het vonnis van de rechtbank

Het vonnis van de rechtbank van 1 april 2009, waarover de mede-eisers door het Tribunaal per brief werden geïnformeerd, was 'buitengewoon teleurstellend'. De rechtbank volgde daarin de opvatting van de Staat dat de onderscheiden categorieën eisers niet ontvankelijk waren. In de eerste plaats ging de rechtbank in op de vordering van de verklaring voor recht dat de Staat door het Kernwapenarrest jegens eisers onrechtmatig had gehandeld. In dat verband werden de mede-eisers die niet hadden meegedaan in het vorige proces tegen de Staat niet-ontvankelijk verklaard. De rechtbank baseerde zich hierbij op het feit dat zij niet rechtstreeks betrokken waren bij de rechtsverhouding tussen enerzijds de VJV en mede-eisers en anderzijds de Staat waarop het Kernwapenarrest betrekking had. Daarom konden zij zich tegenover de Staat op die rechtsverhouding beroepen.

De ontvankelijkheid van de overige eisers ter zake van die verklaring voor recht werd afgewezen op grond van het oordeel van de rechtbank dat het nieuwe proces in de kern van de zaak een herhaling was van het geding van de VJV en mede-eisers tegen de Staat. Een dergelijke herhaling was 'onverenigbaar met het gesloten stelsel van rechtsmiddelen'. Dat stelsel sloot uit dat een in hoogste instantie gegeven uitspraak, vanwege de vermeende inhoudelijke onjuistheid tot onderwerp van een nieuw geding werd gemaakt. In aanvulling hierop stelde de rechtbank tevens dat uitsluitend ideële belangen, zoals de instandhouding van de rechtsstaat, naar vaste rechtspraak niet gelden als een voldoende belang voor het instellen van een civiele vordering. Tot slot wees de rechtbank bovendien op de verjaringstermijn van vijf jaar, die ertoe had geleid dat het belang van deze groep eisers bij een verklaring voor recht was komen te vervallen.

De vordering dat de Staat op controleerbare wijze publiekelijk kenbaar diende te maken dat 'het internationale publiekrecht te allen tijde en onder alle omstandigheden een (eerste) gebruik van strategische kernwapens tegen bevolkingscentra als fundamenteel misdadig verbiedt,' werd afgewezen op grond van onvoldoende concrete onderbouwing daarvan.

In *ProcesNieuws* 88 werd bericht over het vonnis van de rechtbank en het inmiddels ingestelde hoger beroep, waarvoor zich 1.915 mede-appellanten hadden aangemeld. Opvallend was overigens dat de rechtbank in haar vonnis met geen woord was ingegaan op de bewering van de landsadvocaat, dat het Tribunaal en mede-eisers het Kernwapenarrest niet goed hadden begrepen. Een bewering die evident met de feiten

onverenigbaar was, zoals ook bleek uit de opsomming van relevante feiten in het vonnis. Die opsomming omvatte ook de rechtsoverweging in het Kernwapenarrest, waarin de Hoge Raad had ingestemd met de opvatting van het gerechtshof Den Haag omtrent de nucleaire vernietiging van steden. Die opvatting hield in dat het ging om handelingen 'waarvan thans niet kan worden gezegd dat zij zonder meer en onder alle omstandigheden onrechtmatig zijn.' Kennelijk achtte de rechtbank dit niet relevant voor de weging van het ideële belang van alle eisers bij de handhaving van de rechtsstaat en de rechtsstatelijkheid, en van hun concrete belang bij de voorkoming van de vernietiging van de samenleving en de beschaving. Een morele en juridische weging zou de rechtbank ertoe hebben kunnen bewegen zich niet langer te voegen naar de vaste jurisprudentie dat voor bescherming van ideële belangen geen plaats is in ons rechtssysteem. De rechtbank had ervoor kunnen kiezen om deze belangen in dit uitzonderlijke geval wel te beschermen. Rechters zijn immers niet gebonden aan eerdere rechterlijke uitspraken, maar kunnen daarvan afwijken op grond van hen moverende overwegingen. Maar voor de rechtbank Den Haag was dit kennelijk teveel gevraagd. Zij hield vast aan de gedachte dat ideële belangen geen rechtsbescherming genieten. Bovendien wilde de rechtbank niet afwijken van de uiterst beperkende jurisprudentiële opvatting inzake 'onrechtmatige rechtspraak', dat daarvan uitsluitend kan worden gesproken indien fundamentele rechtsbeginselen zijn veronachtzaamd bij de voorbereiding van een rechterlijke beslissing. Dat de Hoge Raad zich in het Kernwapenarrest tot medeplichtige had gemaakt aan de systeemmisdadige voorbereidingen voor nucleaire massamoord van genocidale omvang, was voor de rechtbank dus helaas geen reden om te kiezen voor een ruimere uitleg van het begrip 'onrechtmatige rechtspraak'.

Na ontvangst van het vonnis van de rechtbank werd onmiddellijk begonnen met de formulering van de dagvaarding in hoger beroep. Deze zou tevens een wijziging van de vorderingen en de grieven tegen het vonnis van de rechtbank omvatten. De dagvaarding werd op 25 juni 2009, mede namens 1.915 mede-appellanten naast het Tribunaal, aan de Staat betekend.

Het aantal primaire vorderingen werd uitgebreid tot zes en er werd een subsidiaire vordering ingesteld. Kort samengevat ging het om de volgende primaire vorderingen:

1. Een verklaring voor recht dat de Staat jegens appellanten onrechtmatig handelt, door de uitspraak van de Hoge Raad dat de nucleaire

vernietiging van steden 'niet zonder meer en onder alle omstandigheden onrechtmatig is'.

2. Een verklaring voor recht dat de Staat jegens appellanten onrechtmatig handelt, door met de onderhavige uitspraak volkomen in strijd met het humanitair oorlogsrecht te handelen, de rechtsorde omver te werpen en aan te zetten tot misdadig handelen.
3. De Staat te verbieden zich in rechtsgedingen tegenover appellanten te beroepen op de onderhavige uitspraak.
4. De Staat te bevelen publiekelijk kenbaar te maken dat, in tegenstelling tot de onderhavige uitspraak van de Hoge Raad, het internationaal publiekrecht gebruik van strategische kernwapens tegen steden te allen tijde en onder alle omstandigheden verbiedt.
5. De Staat te gelasten al het mogelijke te doen om te voorkomen dat de onderhavige uitspraak van de Hoge Raad er daadwerkelijk toe leidt dat misdrijven worden gepleegd.
6. De Staat te bevelen de verklaring van de regering uit 1979 te herroepen, dat inzet van alle nucleaire middelen tegen 'zowel militaire als stedelijke en industriële doelen' tot de mogelijkheden behoort en het sluitstuk van de afschrikking vormt.

De subsidiaire vordering betrof de primaire vorderingen 1 en 2. De in die vorderingen bedoelde verklaringen voor recht werden subsidiair toegespitst op bepaalde categorieën appellanten.

Vervolgens werd bij wijze van inleiding een uiteenzetting gegeven van de redenen voor het instellen van het hoger beroep. Daarbij werd vooropgesteld dat het ging om de bestrijding van het misdadige leerstuk van de Hoge Raad dat de nucleaire vernietiging van steden rechtmatig zou kunnen zijn. Met dat leerstuk werd 'de opperste misdadigheid tot recht (...) verheven'. Omdat dat leerstuk van de Hoge Raad 'de rechtspraak tot op het bot (corrumpeert) en (...) het failliet (tekent) van de rechtsstaat', hadden burgers belang bij het in rechte verdedigen van de rechtsstaat. De specifieke belangen van de appellanten werden nogmaals uitgewerkt en toegelicht. Ook werd gewezen op het falen van de Hoge Raad tijdens de Tweede Wereldoorlog, die zich in het Toetsingsarrest volkomen had uitgeleverd aan de bezetter en diens verordeningen had gelijkgesteld met op democratische wijze tot stand gebrachte nationale wetten. Daarmee had de Hoge Raad zich in negatieve zin onderscheiden van hoogste nationale rechters in andere bezette landen. Dit zou een waarschuwing moeten zijn om niet opnieuw het recht prijs te geven op grond van buiten het recht gelegen, politieke overwegingen.

Na de inleiding werden in 41 grieven de bezwaren tegen het vonnis van de rechtbank uiteengezet. Daarbij werd met name bezwaar gemaakt tegen het feit dat door de rechtbank totaal niet was ingegaan op de misdadigheid van het leerstuk van de Hoge Raad dat nucleaire massamoord onder omstandigheden rechtmatig zou kunnen zijn. Maar ook dat de rechtbank in zijn samenvatting van de primaire vordering in eerste aanleg, zelfs angstvallig had vermeden te vermelden dat het daarin ging om het oordeel van de Hoge Raad dat massamoord 'niet zonder meer en onder alle omstandigheden onrechtmatig' zou zijn. En uiteraard richtten zich grieven tegen de miskennis van de belangen van de appellanten door de rechtbank.

De Staat diende zijn memorie van antwoord op 1 december 2009 in bij het gerechtshof Den Haag. Daarin verenigde de Staat zich met het vonnis van de rechtbank, op grond waarvan werd gesteld dat de vorderingen 1 en 2 van de appellanten dienden te worden afgewezen. Verder hield de landsadvocaat tegen iedere redelijkheid in vast aan de opvatting dat de appellanten een onjuiste uitleg gaven van het Kernwapenarrest. Hij betoogde dat het Kernwapenarrest niet onrechtmatig zou zijn jegens de appellanten. In dat kader trachtte de landsadvocaat aan te tonen dat het Kernwapenarrest in overeenstemming zou zijn met de *Advisory Opinion* van het Internationaal Gerechtshof van 8 juli 1996. Daarbij bleef hij echter willens en wetens heel in het algemeen spreken over 'gebruik van kernwapens', hoewel in het geding dat had geleid tot het Kernwapenarrest eisers expliciet specifieke vormen van gebruik van kernwapens aan de orde hadden gesteld. Vormen van gebruik waarvan het evident was dat deze onverenigbaar waren met de unaniem door de rechters van het Internationaal Gerechtshof aanvaarde conclusie D, dat ieder gebruik van kernwapens verenigbaar moet zijn met de vereisten van de beginselen en regels van internationaal humanitair recht. Opzettelijk ging Houtzagers eraan voorbij dat nucleaire vernietiging van steden onder alle omstandigheden strijdig is met die vereisten en diensengevolge misdadig zou zijn. Zijn betoog miste zodoende iedere geloofwaardigheid. Voor het overige meende de landsadvocaat dat de vorderingen 3, 4 en 5 van de appellanten dienden te worden afgewezen, omdat deze 'de strekking (hebben) dat appellanten daarmee beogen op enigerlei wijze afbreuk te doen aan de werking van het Arrest [dat wil zeggen het Kernwapenarrest]'. Dat stuitte volgens Houtzagers af op 'het gesloten systeem van rechtsmiddelen'. Vordering 6 diende volgens hem te worden afgewezen omdat de appellanten hun belang daarbij niet duidelijk hadden gemaakt. Bovendien meende de landsadvocaat

dat het standpunt van de regering uit 1979, dat inzet van alle nucleaire middelen tegen 'zowel militaire als stedelijke en industriële doelen' tot de mogelijkheden behoort en het sluitstuk van de afschrikking vormt, geenszins onrechtmatig zou zijn. Waarmee hij nogmaals bevestigde bereid te zijn namens de Staat een volkomen immoreel en misdadig standpunt te verdedigen.

Tot slot ging de landsadvocaat in op de grieven van de appellanten tegen het vonnis van de rechtbank en bestreed hij de juistheid daarvan. Hij concludeerde dat het bestreden vonnis diende te worden bekrachtigd, 'zo nodig met verbetering of aanvulling van gronden'.

In *ProcesNieuws* 90 van maart 2010, beschreef Nico Steijnen in hoofdlijnen de memorie van antwoord van de Staat. Hij wees erop dat de Staat het niet had aangedurfd om het Kernwapenarrest inhoudelijk te verdedigen, en dat door de Staat verder uitsluitend formele verweren waren aangevoerd. Steijnen liet weten dat een en ander in de pleidooien, die op 5 juli 2010 waren gezet, 'op het scherpst van de snede' aan de orde zou worden gesteld.

Op 5 juli 2010 stonden de appellanten, vertegenwoordigd door Nico Steijnen en Meindert Stelling, en Staat, vertegenwoordigd door landsadvocaat Houtzagers, opnieuw tegenover elkaar in het proces inzake de onrechtmatige rechtspraak van de Hoge Raad. De publieke tribune liep weer vol met mede-appellanten die, zoals gebruikelijk, per brief waren uitgenodigd om de pleidooien bij te wonen. Steijnen beet de spits af en zag zich, omdat het gerechtshof zijn verzoek had afgewezen hem meer tijd voor pleidooi toe te staan, genoodzaakt zijn pleidooi samen te vatten. Hij deed dat aan de hand van een reeds voorbereide notitie, waarin twee hoofdlijnen werden aangehouden. In de eerste plaats benadrukte Steijnen het gegeven dat de Staat telkens weer een misleidende voorstelling van zaken gaf en bovendien vasthield aan zijn ongerijmde standpunt inzake het Kernwapenarrest. De Staat bleef ontkennen dat de Hoge Raad daarin had geoordeeld, dat de nucleaire vernietiging van steden onder bepaalde omstandigheden rechtmatig zou kunnen zijn. In de tweede plaats wees hij uitdrukkelijk op de arresten van de Hoge Raad van 9 april 2010, betreffende de opvattingen van de Staatskundig-Gereformeerde Partij (SGP) over het passief kiesrecht voor vrouwen. In die zaken was de Staat erop aangesproken dat hij de SGP nog steeds subsidieerde, hoewel de politiek van die partij strijdig was met het recht. Het ging hierbij om de verplichting van de Staat ingevolge het Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen (het VN Vrouwenverdrag), het passief

Mede-eisers protesteren voor het Paleis van Justitie, Den Haag.

kiesrecht voor vrouwen effectief te verzekeren. Daarnaast was het verbod van discriminatie van art. 1 Grondwet relevant. De Staat had zich op het standpunt gesteld dat de eisende partijen, organisaties die zich inzetten voor de mensenrechten in het algemeen of meer specifiek voor de vrouwenrechten, niet-ontvankelijk dienden te worden verklaard. Dat standpunt was moeilijk te verenigen met de opvatting van de regering betreffende art. 3:305a BW. In de memorie van toelichting bij het wetsvoorstel dat de invoeging betrof van dat artikel in het BW, was gesteld: 'De belangen die zich voor bundeling in een collectieve vordering lenen, kunnen vermogensbelangen betreffen, maar ook meer ideëel getinte belangen. Met de actie kan opgekomen worden voor belangen die mensen rechtstreeks raken, of die mensen zich vanuit een bepaalde overtuiging hebben aangetrokken. Bij meer ideëel getinte belangen doet het daarbij niet ter zake dat niet ieder lid van de samenleving evenveel waarde aan deze belangen hecht.'

Met andere woorden, ook ideële belangen werden door de wetgever expliciet erkend als rechtens te beschermen belang. De Staat werd

in de SGP-zaken dan ook in het ongelijk gesteld. In de zaak van het Tribunaal en mede-appellanten ging het eveneens om ideële belangen. Belangen die waren gebaseerd op volkenrechtelijke verplichtingen die veel dwingender waren dan die ingevolge het VN-Vrouwenverdrag. De rechtsnormen waarop appellanten zich beriepen in het proces tegen de Staat inzake het Kernwapenarrest, waren strafrechtelijk gesanctioneerd. Schending van de beginselen en regels van het humanitair oorlogsrecht was strafbaar, op grond van zowel het volkenrecht als het Nederlands recht. Er was dus geen enkele reden om de vorderingen van appellanten af te wijzen omdat het om 'ideële belangen' ging.

Vervolgens voerde Stelling namens de appellanten het woord. Hij belichtte het onrechtmatige oordeel van de Hoge Raad in het Kernwapenarrest aan de hand van uitspraken van zowel Nederlandse als internationale rechters. Ook schetste hij de rechtspraak van de Hoge Raad vanaf 1981 in zaken waarin de kernwapenproblematiek aan de orde werd gesteld. Zowel in strafzaken als in als civiele procedures had de Hoge Raad stelselmatig geweigerd om het concreet voorbereide gebruik van kernwapens, op een inzichtelijke manier te toetsen aan het recht. In dat verband citeerde Stelling ook een arrest van het gerechtshof Den Haag van 17 december 2007, dat gegeven was in een strafzaak waarin hij als raadsman had gefungeerd van een aantal antikernwapenactivisten. Daarin had het hof overwogen:

'De conclusie van de raadsman over de strijdigheid van B-61 atoombommen (met het humanitair oorlogsrecht) is misschien verdedigbaar, maar daarmee niet het enige juiste en gerechtvaardigde standpunt met verwerping van alle nuance.'

Na er onder meer op gewezen te hebben dat het Internationaal Gerechtshof niet tot de conclusie was gekomen dat ieder gebruik van kernwapens onverenigbaar was met 'internationaal gewoonterecht en internationaalrechtelijke verdragen', stelde het hof:

'In de hele wereldwijde discussie over de aanwezigheid en het gebruik van kernwapens spelen – naast allerlei juridische redeneringen – zoveel complexe factoren een rol, dat kennelijke vragen als deze niet met een eenvoudig ja of nee zijn te beantwoorden. Deze complexe factoren zijn veelal van (geo-)politieke aard, waarbij (vanuit verschillende culturen en levensvisies) uiteenlopende ideeën over veiligheid, over gerechtigheid een rol spelen.'

Met deze overweging heeft het hof Den Haag in de grond van de zaak de heerschappij van het recht prijsgegeven. Het recht werd immers opzij geschoven op grond van buiten het recht liggende 'complexe factoren'. Stelling concludeerde tot slot dat de Hoge Raad opzettelijk had gekozen tegen de handhaving van de rechtsorde en van de wetten van de humaniteit.

Landsadvocaat Houtzagers hield het kort en stelde nogmaals dat de appellanten 'iets in de overweging van de Hoge Raad (lezen) dat er niet staat.' Opnieuw legde hij niet uit waarom de instemming van de Hoge Raad met de overweging van het gerechtshof Den Haag, dat de nucleaire vernietiging van steden 'niet zonder meer en onder alle omstandigheden onrechtmatig' zou zijn, logischerwijs iets anders zou kunnen inhouden dan dat de Hoge Raad instemde met de opvatting dat die vernietiging onder bepaalde omstandigheden rechtmatig zou zijn. Opnieuw vermeed Houtzagers om het daarbij over iets anders te hebben, dan over heel in het algemeen 'het gebruik van kernwapens'. Hij vermeed angstvallig om zich uit te laten over de nucleaire vernietiging van steden. Tot slot ontkende hij dat de appellanten voldoende belang hadden bij hun vorderingen. Daarbij ging hij met geen woord in op de erkenning door wetgever en Hoge Raad, dat 'ideële belangen' rechtens te beschermen belangen waren.

In *ProcesNieuws* 91 werd verslag gedaan van de gang van zaken op 5 juli. In zijn voorwoord hekelde Meindert Stelling het kennelijke onvermogen van Houtzagers om logisch te redeneren. Omdat niet gezegd kon worden dat ieder gebruik van kernwapens strijdig zou zijn met het humanitair oorlogsrecht, hield de landsadvocaat angstvallig vast aan de volslagen ongerijmde gedachte dat dus ook niet gezegd kon worden dat bepaald gebruik van kernwapens onrechtmatig zou zijn. Nico Steijnen gaf zijn relaas van het gebeuren in een uitgebreid artikel, waarvan hij de strekking direct duidelijk aangaf in het opschrift daarvan: 'Het hoger beroep op 5 juli 2010 – Tijdens de pleidooien van 5 juli voor het hof konden we de haan drie keer horen kraaien.' Ten eerste hekelde hij het feit dat de Staat glashard had ontkend dat in het Kernwapenarrest was gesteld dat de nucleaire vernietiging van steden rechtmatig zou kunnen zijn. Ten tweede wees hij erop dat de Staat zich op tal van formele argumenten had beroepen, hetgeen duidelijk maakte dat de Staat ook zelf niet geloofde in die ontkenning. En ten derde stelde hij dat de ongefundeerde ontkenning door de Staat van hetgeen de Hoge Raad onmiskenbaar wel had gezegd in het Kernwapenarrest, aantoonde hoezeer de Staat met die misdadige uitspraak in zijn maag zat.

Tot slot gaven ook twee mede-eisers die de zitting hadden bijgewoond, Joan van Beijma en Benjamin de Nijs, hun visie op het verloop van de zitting. Er bleek wel verschil van beleving te zijn. De eerste had een inspirerende zitting bijgewoond, de tweede uitte zijn twijfels over de gang van zaken. Hij plaatste enkele kritische noten, op grond waarvan hij twijfelde aan de goede afloop. Hij meende te hebben kunnen constateren dat Steijnen 'zijn dag niet (had)', en vond het niet zo verstandig om de term 'misdadig' te gebruiken. Hij vroeg zich ook af of het in het voordeel of nadeel werkt dat de publieke tribune begint te applaudisseren, 'want het is geen theater'. Maar tegelijkertijd constateerde hij dat de landsadvocaat zich op de vlakte hield.

In *ProcesNieuws* 91 werd ook mededeling gedaan van het overlijden van drs. Antonia (Ton) van Asseldonk-de Vries, die het Tribunaal voor de Vrede mee had opgericht en tot eind 2001 actief bestuurslid was. Zij overleed op 27 juli 2010 op 87-jarige leeftijd. In het aan haar gewijde in memoriam werd haar tomeloze en kritische inzet herdacht voor zowel het Tribunaal voor de Vrede, IALANA en het World Court Project. Zonder haar inzet was het Tribunaal niet van de grond gekomen en had IALANA niet zo'n vliegende start gekend. Beide organisaties zijn haar veel dank verschuldigd.

Een uiterst volgzaam en behoudend arrest

Het gerechtshof Den Haag deed op 14 september uitspraak in een arrest dat als uiterst volgzaam en behoudend kan worden betiteld. Volgzaam in die zin dat de opvatting van de Hoge Raad inzake gebruik van kernwapens tegen steden niet werd afgewezen, en dat niet werd erkend dat die opvatting strijdig was met dwingende beginselen en verdragsbepalingen van het internationaal publiekrecht. Volgzaam ook in die zin dat door het hof werd vastgehouden aan de jurisprudentiële doctrine van het 'gesloten systeem van rechtsmiddelen', dat eraan in de weg staat een civielrechtelijke procedure aan te spannen wegens de inhoudelijke onrechtmatigheid van een rechterlijk oordeel dat in hoogste instantie is gegeven. En behoudend, omdat het hof er niet voor heeft gekozen om op grond van de erkenning van ideële belangen in art. 3:305a BW en in de arresten van de Hoge Raad van 9 april 2010 betreffende de SGP, de ideële belangen die het Tribunaal en mede-appellanten hadden aangevoerd het volle pond te bieden. Deze belangen hadden nota bene betrekking op de instandhouding van ons rechtssysteem en de rechtsstatelijkheid, op het voorkomen van ernstige misdrijven, en uiteindelijk op het voortbestaan van de samenleving.

Het zijn deze belangen die het hof op grond van moreel en juridisch normbesef hadden kunnen doen besluiten om de doctrine van het 'gesloten systeem van rechtsmiddelen' te laten voor wat het was. Het gaat daarbij immers om een jurisprudentiële norm waaraan autonoom oordelende rechters niet gebonden zijn en waarvan zij kunnen en mogen afwijken. Daarentegen zijn zij wel gebonden aan de wet, zodat zij ingevolge de Wet internationale misdrijven gehouden waren om te oordelen met inachtneming van het verbod van genocide, de misdrijven tegen de menselijkheid en de absoluut geldende normen van het humanitair oorlogsrecht.

Overigens heeft het hof het Tribunaal en mede-appellanten in zoverre in het gelijk gesteld dat het erkende dat de Hoge Raad in zijn overwegingen in het Kernwapenarrest 'impliciet de mogelijkheid (heeft) opengelaten' dat een situatie denkbaar is waarin een eerste gebruik van kernwapens tegen bevolkingscentra 'niet zonder meer onrechtmatig is'. Het hof gebruikte hier het woord 'impliciet' omdat de Hoge Raad niet zelf had geoordeeld dat dit gebruik van kernwapens niet 'zonder meer en onder alle omstandigheden onrechtmatig' zou zijn. De Hoge Raad had geconcludeerd dat het hof met die opvatting geen 'blijk (heeft) gegeven van onjuiste rechtsopvattingen'. Met andere woorden, de Hoge Raad had met die opvatting van het hof ingestemd. Merkwaardig genoeg ontkende het hof vervolgens toch dat de Hoge Raad daarmee had geoordeeld dat 'een dergelijk eerste gebruik potentieel rechtmatig is,' zoals de appellanten hadden gesteld. Daartoe overwoog het hof het volgende: 'Het hof stelt voorop dat een eerste gebruik van strategische kernwapens in beginsel onrechtmatig is wegens strijd met internationaal humanitair recht. De Hoge Raad heeft niet anders geoordeeld. De Hoge Raad heeft immers juist expliciet te kennen gegeven dat hij zich niet uitsprak over de al dan niet rechtmatigheid van welke handeling dan ook. Voor zover in het Arrest [dat wil zeggen het Kernwapenarrest] uit het verband van de overwegingen kan worden afgeleid dat zich een uitzonderingssituatie zou kunnen voordoen (...), welke situatie een in beginsel onrechtmatig handelen zou kunnen rechtvaardigen, dan heeft de Hoge Raad daarmee niet geoordeeld dat het eerste gebruik van strategische kernwapens op bevolkingscentra potentieel rechtmatig is. Dat laatste is immers iets anders.'

Aan het hof kon worden toegegeven dat de Hoge Raad geen oordeel had uitgesproken over de rechtmatigheid van welke inzet van kernwapens dan ook. De Hoge Raad is niet verder gegaan dan te ontkennen dat reeds bij voorbaat kon worden gesteld dat de nucleaire vernietiging van steden onrechtmatig zou zijn. Maar voor het overige is de geciteerde overweging

volkomen onbegrijpelijk en ongerijmd. Want indien een bepaalde handelwijze in beginsel onrechtmatig is, dan wordt daarmee zonder meer gezegd dat er uitzonderingen mogelijk zijn. En die uitzonderingen zijn dan, nu ze niet onrechtmatig zijn, per definitie rechtmatig. Of anders gezegd, indien er uitzonderingen mogelijk zijn wat betreft een onrechtmatige handelwijze, dan vormen die uitzonderingen een potentieel rechtmatige handelwijze. Logischerwijs was de onderhavige opvatting van het hof dus totaal onhoudbaar. De Hoge Raad had wel degelijk te kennen gegeven dat de nucleaire vernietiging van steden mogelijkerwijs, oftewel potentieel, rechtmatig kon zijn.

Het hof zocht vervolgens naar versterking van zijn argumentatie. Het vond deze in de overweging dat, indien er al van zou worden uitgegaan 'dat de Hoge Raad het door het Tribunaal (...) omschreven "leerstuk" heeft neergezet,' dit leerstuk was neergelegd in het Kernwapenarrest. En dan gold, zo ging het hof verder, dat de vraag of er sprake was van onrechtmatige rechtspraak diende te worden beoordeeld aan de hand van de algemeen geldende criteria. Omdat de appellanten zich richtten tegen de inhoud van het Kernwapenarrest en niet tegen de wijze waarop dat tot stand was gebracht, was er volgens het hof geen sprake van onrechtmatige rechtspraak. Op grond hiervan dienden de vorderingen 1 tot en met 5 te worden afgewezen. De grieven van de appellanten tegen het vonnis van de rechtbank en de verweren van de Staat behoeften na afwijzing van die vorderingen geen afzonderlijke behandeling meer. Verder werd vordering 6 afgewezen op grond van het door de Staat aangevoerde verweer van verjaring. Tot slot bekrachtigde het hof het vonnis van de rechtbank.

Voor Nico Steijnen en Meindert Stelling was na ontvangst van het arrest van het hof op 14 september direct duidelijk wat de boodschap daarvan was. Zij stuurden als advocaten van het Tribunaal en mede-appellanten diezelfde dag nog een persbericht de deur uit met de kop: 'Gerechtshof vindt massamoord "soms gerechtvaardigd".' Daarin werd onder de aandacht gebracht dat het arrest inhield dat de nucleaire vernietiging van steden niet zonder meer onrechtmatig zou zijn, hoewel het dan gaat om regelrechte genocide en schending van het absoluut geldende verbod om de burgerbevolking tot doelwit van een militaire actie te maken. Ook werd erop gewezen dat het hof daarmee teruggreep naar de toenmalige Duitse theorie van *Kriegsräson geht vor Kriegsmannier*, hoewel die theorie na de Tweede Wereldoorlog door de gehele wereldgemeenschap was verworpen.

In cassatie?

Het bestuur van het Tribunaal worstelde met de vraag of beroep in cassatie moest worden ingesteld tegen het arrest van het hof. Cassatie zou niet zonder risico zijn, omdat de Hoge Raad het oordeel van het hof ongedaan zou kunnen maken dat de Hoge Raad in het Kernwapenarrest had ingestemd met de zienswijze dat de nucleaire vernietiging van steden in bepaalde situaties rechtmatig zou kunnen zijn. Het vraagstuk inzake de cassatie werd daarom uitvoerig besproken tijdens een bijeenkomst eind november in Friesland bij Willemijn van der Werf thuis, waaraan naast het bestuur en Nico Steijnen ook Erik Hummels deelnam. Onderkend werd dat de Staat in cassatie zou kunnen gaan en dat dan alsnog zou moeten worden overwogen daarin mee te gaan, door incidenteel cassatieberoep in te stellen. Erik Hummels wees erop dat een deel van de mede-eisers er zonder meer vanuit zou gaan dat alle mogelijkheden tot het aanvechten van het Kernwapenarrest zouden worden aangegrepen. Steijnen was tegen cassatie en vond dat, omdat het bestuur tezamen met hem tot dan toe de koers had bepaald, 'de mede-eisers de zaak aan ons hadden toevertrouwd'. Hij achtte de kans op een beter resultaat in cassatie gering.

Nadat ook andere aspecten van het al dan niet instellen van cassatie waren besproken, overheerste uiteindelijk de opvatting dat de risico's van een cassatieberoep te groot waren. **De bevestiging door het hof dat de Hoge Raad impliciet had geoordeeld dat de nucleaire vernietiging van steden in bepaalde situaties niet zonder meer onrechtmatig zou kunnen zijn, zou verloren kunnen gaan. Daarmee zou de positie van het Tribunaal in het vervolg van de strijd tegen kernwapens worden verzwakt. De conclusie was dan ook dat geen cassatie zou worden ingesteld, maar dat deze beslissing pas in *ProcesNieuws* zou worden bekendgemaakt als de beroepstermijn zou zijn verstreken.**

Hoewel toen nog niet te voorzien, bleek met deze beslissing het tijdperk van massaprocessen tegen kernwapens en tegen de misdadige collaboratie van de Hoge Raad met de systeem misdadige voorbereidingen voor het gebruik van kernwapens te zijn afgesloten. Het bestuur motiveerde zijn besluit in *ProcesNieuws* 92 dat in januari 2011 verscheen. Aangekondigd werd dat in het volgende nummer van *ProcesNieuws* zou worden ingegaan op plannen om de misdadigheid van de opvatting van de Hoge Raad aan de kaak te stellen.

Nico Steijnen keek eveneens in *ProcesNieuws* 92, in een artikel met de kop 'misdadige uitspraak hoge raad bevestigd', terug op het arrest van het hof Den Haag en de daaraan voorafgaande processen. Processen

waarin de VJV, het Tribunaal en mede-eisers telkens 'met behulp van formele argumenten het bos ingestuurd (werden)'. De uitspraak van het hof vond Steijnen in dat opzicht overigens verrassend, die was 'niet zonder enig inhoudelijk oordeel' gegeven. Eveneens verrassend was dat het hof expliciet had vastgesteld dat de Hoge Raad 'wel degelijk eerder al een inhoudelijk oordeel over de rechtmatigheid van een daadwerkelijk eerste gebruik van kernwapens tegen bevolkingscentra had gegeven'. En verder, tot Steijne's verbijstering, dat het hof op ondubbelzinnige wijze had bevestigd dat dit niet zonder meer onrechtmatig was. Hij benadrukte nog eens dat het gerechtshof in zijn arrest dus had ontkend dat sommige beginselen en regels van het humanitair oorlogsrecht van zo'n fundamentele betekenis zijn dat 'daarop nimmer, onder welke omstandigheid dan ook, een uitzondering kan worden gemaakt'. Ook herhaalde hij dat het hof en de Hoge Raad het leerstuk van *Kriegsräson geht vor Kriegsmanier* hadden omarmd, waarin de oorlogsnoodzaak – *Kriegsräson* – de in het internationaal publiekrecht neergelegde dwingende beperkingen van militair geweld – de *Kriegsmanier* – terzijde zou kunnen schuiven. Hij citeerde daarbij de Bijzondere Raad van Cassatie die in 1949 in de zaak-Rauter dat leerstuk al van tafel had geveegd met de woorden:

'dat de beruchte Duitse leer, dat in geval van nood zelfs de wetten van den oorlog voor dien nood hebben te wijken onder het motto *Kriegsräson geht vor Kriegsmanier* na hare algemeene veroordeling door de beschaafde wereld geen andere weerlegging meer behoeft, dan de opmerking, dat het oorlogsrecht juist is gecodificeerd om de *Kriegsräson* binnen de perken des rechts te houden'.

Steijnen sloot zijn artikel af met de conclusie dat de Hoge Raad zich openbaarde als 'een ware Mefisto' en 'met het Kernwapen-arrest elk juridisch en moreel gezag, waarop het aanspraak meent te kunnen maken, volkomen te grabbel (gooit)'.

Verschil van mening

Steijnen was de man van de ideeën. Het was op zijn initiatief dat de beide processen tegen de Staat waren gevoerd. Er genoeg mee nemen dat het daarmee voorbij was, lag niet in zijn aard. Begin 2011 schreef hij een discussiestuk over het voeren van een brede maatschappelijke actie, waar het Tribunaalbestuur mee instemde. In maart werd het idee voor een breed maatschappelijk verzet naar buiten gebracht. Het verzet zou zich richten tegen de uitspraken van de Hoge Raad en het

gerechtshof in Den Haag. Het idee was de rechters die betrokken waren bij de uitspraken te wijzen op hun verantwoordelijkheid ten aanzien van internationale misdrijven en met zoveel mogelijk mensen aangifte tegen hen te doen wegens medeplichtigheid aan samenspanning tot genocide. Zij zouden de aangifte kunnen voorkomen door openlijk afstand te nemen van de vonnissen. Het doel was niet om mensen te straffen, maar om een verandering te bewerkstelligen. Wegens gebrek aan menskracht ging dit idee niet door.

Dat was niet het einde van de ideeën van Steijnen. Hij zag mogelijkheden om verder te procederen tegen de Staat. Meindert Stelling had zijn bedenkingen daartegen, die daarin werd gesteund door zowel zijn medebestuurleden van het Tribunaal als Erik Hummels. Ook ontstonden verschillen in inzicht tussen Steijnen en Stelling over de procedurele aanpak van de verdediging van antikernwapenactivisten die strafrechtelijk werden vervolgd omdat zij het terrein van de Vliegbasis Volkel hadden betreden. Steijnen accepteerde niet dat Stelling vasthield aan zijn wijze van aanpak, hoewel Stelling daarvoor steun vond in zowel de relevante wetsbepaling als de wetshistorie, wetenschappelijke literatuur en jurisprudentie. En hoewel Stelling in die strafzaken alle pleitnota's had geschreven en deze in concept aan zijn medepleiters had voorgelegd, zodat zij daarop hun visie konden geven, gaf Steijnen uiting aan zijn gevoelens in die zaken 'naar de kantlijn' te zijn gemanoeuvreed.

De antikernwapenactivisten werden door Steijnen betrokken in dit geschil over de procedurele aanpak van hun verdediging, waarbij door hem de juridische kwaliteit van de wijze van aanpak van Stelling in soms misprijzende termen in twijfel werd getrokken. Dit leidde ertoe dat een bijeenkomst werd belegd om deze verschillen in inzicht te bespreken en zo mogelijk uit de weg te ruimen. Naast Steijnen en Stelling namen de medebestuurleden van het Tribunaal en een drietal activisten deel aan die bespreking, die op 27 september 2011 plaatsvond. De verschillen in inzicht werden niet overbrugd en Steijnen verbond daaraan de conclusie dat de voorwaarden om verder samen te werken ontbraken. Ook meende hij dat het Tribunaal niet ontvankelijk was voor nieuwe initiatieven.

In april 2012 zag het bestuur zich genoodzaakt te reageren op e-mails van Steijnen, waarin hij een beeld schetste van het bestuur en Meindert Stelling dat moeilijk in overeenstemming met de werkelijkheid viel te brengen. Die reactie werd toegezonden aan alle adressanten van de e-mails van Steijnen. Het gevolg hiervan was een definitieve verwijdering tussen Steijnen en het bestuur van het Tribunaal.

Nadenken over de toekomst

Net als in 2001, na het arrest van de Hoge Raad, werd na het tweede proces de vraag 'Hoe nu verder?' actueel. Het jaar 2012 en het jaar erop werden gebruikt om na te denken over de koers van het Tribunaal en de vraag welke acties nog mogelijk waren. Die acties hoefden niet per se eigen acties te zijn, ook die van anderen kwamen in aanmerking. Zo liepen er nog altijd strafzaken tegen Volkelactivisten voor de rechtbank Den Bosch. Actievoeren tegen de kernwapens op de vliegbasis was weliswaar geen Tribunaal-activiteit, maar wel een die ook van groot belang was voor het Tribunaal, zodat het onkosten van activisten vergoedde.

Deze activiteiten vormden echter geen antwoord op de vraag hoe het verder moest met het Tribunaal. Deze vraag stond centraal op een bestuursvergadering in mei 2012. Meindert Stelling gaf een overzicht van de mogelijkheden. Een ervan, die door het bestuur werd onderschreven, was om net als in 1985 een *tribunal d'opinion* te organiseren. Het onderwerp ervan zou 'de medeplichtigheid van de rechterlijke macht aan de systeemmisdadige kernbewapening' kunnen zijn. Het probleem was dat er vooralsnog weinig belangstelling voor bestond. Wat betreft de strafzaken werd opgemerkt dat zij geheel binnen de doelstellingen van het Tribunaal vielen, maar niet overheersend moesten worden. Een besluit over de toekomst werd niet genomen.

Ook financieel moest er duidelijkheid komen. Eind 2012 waren er nog 2.500 mensen die het Tribunaal met een bijdrage steunden. De mede-eisers onder hen hadden primair de kosten voor de processen betaald. Aan allen werd gevraagd om de activiteiten van het Tribunaal verder te steunen en donateur te worden.

Voor *ProcesNieuws* was 2013 een jubileumjaar. In september kwam nummer 100 uit, dat vergezeld ging van de bijlage *Zijn ze d'r nóg?*, waarin het verhaal werd verteld van dertig jaar juridische strijd tegen kernwapens en teruggeblikt werd met enkele van de meest betrokkenen. Ondanks dit jubileum was de existentiële vraag naar de toekomst van het Tribunaal nog steeds niet beantwoord.

Willemijn van der Werf benaderde in oktober een publiciteitsdeskundige over een mogelijk *tribunal d'opinion* inzake de rechtspraak betreffende de kernwapens. Een tribunaal daarover zou staan of vallen met publiciteit. De deskundige zag echter geen mogelijkheden om daarvoor publicitaire aandacht te bewerkstelligen. Van der Werf in haar verslag van het gesprek: 'We zien het allemaal ook niet meer zo zitten als we een beetje doorsukkelen. Het is misschien een optie wat meer met ICAN te doen.' Een maand later eindigde een bestuursvergadering met het voornemen dat

allen hun gedachten er over zouden laten gaan of 'we moeten besluiten tot het beëindigen van onze activiteiten in de huidige vorm. We zouden dan uitsluitend als fonds nog door kunnen gaan met het financieren van activiteiten op het terrein van massavernietigingsmiddelen'.

Tot opheffing van het Tribunaal kwam het niet. 'Iedereen voelde zich,' aldus Willemijn van der Werf, 'dat als het er op aankwam verplicht om door te gaan. We hebben toch gelijk en het gevaar is er tóch. Er moet voor gewaarschuwd worden. Mensen zeggen "Hé, liggen er nog kernwapens in Nederland?"'

Penningmeester Tiny Wiertz overleed op 10 februari 2016. Voor korte tijd werd zij opgevolgd door Ana Karadarevic, waarna de functie werd vervuld door Nico Hogenhuis.

De redactie van *ProcesNieuws* ging in gesprek met WISE Nederland. WISE (World Information Service on Energy) voert campagne tegen kernenergie en leek een goede partner voor samenwerking, die evenwel niet doorging. Wel kwamen samenwerkingen met LAKA, het Landelijk Anti-Kernenergie Archief, en Stop Wapenhandel tot stand.

Internationale acties en erkenning

De vraag of het gebruik van kernwapens of dreigen ermee altijd en onder alle omstandigheden in strijd is met het internationaal recht, was in de uitspraak van 1996 door het Internationaal Gerechtshof niet beantwoord. Dat het Hof niet kon oordelen, zoals in de uitspraak staat, of het gebruik van kernwapens rechtmatig of onrechtmatig zou zijn in een extreme situatie van zelfverdediging waarin het overleven als zodanig van een staat op het spel zou staan, werd succesvol misbruikt door de Staat in de processen van de VJV en het Tribunaal. Zolang rechters toestaan dat de Staat opzettelijk het onderscheid verdoezelt tussen enerzijds gebruik van kernwapens in het algemeen, en anderzijds specifieke vormen van inzet van kernwapens, en rechters bovendien weigeren zich rekenschap te geven van het gegeven dat het internationaal publiekrecht beperkingen stelt aan militair geweld waaraan men zich in alle gevallen en onder alle omstandigheden dient te houden, hebben nieuwe processen tegen de Staat over kernwapens weinig kans van slagen. Dit zou anders worden indien het eerder genoemde tekort in de uitspraak van 1996 van het Internationaal

→ Vredesactiviste Elise Leijten, met een karakteristiek zelfgemaakt masker, als Japans slachtoffer van de Amerikaanse atoomaanval op Hiroshima en Nagasaki.

Gerechtshof zou worden gerepareerd door een nieuwe uitspraak van het Hof, waarin ieder gebruik van kernwapens alsnog in strijd met het recht wordt geoordeeld. Een dergelijke uitspraak van het Hof valt vooralsnog zeker niet te verwachten. Een andere mogelijkheid is dat de uitspraak van het Hof van 1996 achterhaald zou worden door een rechtsontwikkeling op het terrein van het internationaal publiekrecht, waardoor ieder gebruik van kernwapens wordt verboden. Die rechtsontwikkeling lijkt zich thans af te tekenen.

In februari 2011 brachten IALANA en de Simons Foundation dertig prominenten op het gebied van internationaal recht, diplomatie en kernwapens bij elkaar in Vancouver, Canada. Onder hen waren enkele voormalige leden van het Internationaal Gerechtshof. Tijdens de tweedaagse conferentie werd vastgesteld dat massavernietigingswapens als kernwapens, vanwege hun aard en effecten, strijdig zijn met de fundamentele regels die indiscriminatoir geweld en disproportionele gevolgen van zulk geweld verbieden. Dit werd vastgelegd in de Declaratie van Vancouver, die landen oproep om onderhandelingen te beginnen en af te ronden, die zouden leiden tot het wereldwijde verbod op en de eliminatie van kernwapens.

Een intensieve lobby door de International Campaign to Abolish Nuclear Weapons (ICAN) en andere vredesorganisaties had na lange tijd succes. In navolging van het wereldwijde verbod van landmijnen en clustermunitie werd in oktober 2016 een voorstel om te overleggen over een overeenkomstig verbod van kernwapens op de agenda gezet van de AVVN. Op 7 juli 2017 stemden 122 landen in met het Verdrag tot Verbod van Kernwapens (VN-Kernwapenverbod). Nederland, dat als enige NAVO-land had meegesproken tijdens de onderhandelingen over de verdragstekst, onthield zich van stemming. Het verdrag bevat namelijk ook bepalingen die het plaatsen van kernwapens op het grondgebied van derden verbieden. Ondertekening en ratificering van het verdrag zouden consequenties hebben voor de kernwapens op Volkel. Het verdrag treedt in werking zodra vijftig staten het hebben geratificeerd. De meningen over het verdrag lopen uiteen. Sico van der Meer, *research fellow* bij het Instituut Clingendael, noemde de totstandkoming van het verdrag symboolpolitiek, zolang ondertekening door de kernwapenstaten uitblijft. PAX beschouwt het verdrag als een historische doorbraak.

Voor ICAN was de aanvaarding van het verdrag een regelrechte overwinning na een decennium van inspanningen en lobbywerk. Op 6 oktober 2017 kreeg ICAN de Nobelprijs voor de Vrede. Het Nobelprijscomité over ICAN: 'Meer dan ieder ander gaf ICAN in het afgelopen

jaar de inspanningen voor een wereld zonder kernwapens nieuwe richting en nieuwe kracht.' Het verkrijgen van de Nobelprijs bracht ICAN's doelen nog meer onder de aandacht en het aantal aangesloten organisaties en partners steeg wereldwijd. De Nobelprijs was ook voor de Nederlandse partners, waaronder het Tribunaal en PAX, een belangrijke onderscheiding.

Wordt vervolgd

Het begon in 1945 met twee atoombommen. Anno 2020 zijn er 13.400 kernwapens in de wereld, met Nederland als 'gastland' voor twintig kernwapens.

Het kabinet-Rutte III schrijft in zijn reactie van 18 april 2019 op het advies *Kernwapens in een nieuwe geopolitieke werkelijkheid* van de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) onder meer: 'Het voorkomen van de inzet van kernwapens is voor het kabinet een topprioriteit. Daarom is het Nederlandse nucleaire beleid, zoals het AIV-advies stelt, inderdaad gebaseerd op "twee benen" – niet alleen op nucleaire wapenbeheersing, ontwapening en risicobeperking, maar ook op nucleaire afschrikking.' En: 'Nederland is en blijft hiervoor volledig gecommitteerd aan de NAVO, een defensieve alliantie die onder meer gebaseerd is op gemeenschappelijke nucleaire afschrikking. Zolang mogelijke tegenstanders beschikken over een nucleaire capaciteit moet de NAVO daartegen een eigen geloofwaardige nucleaire afschrikking bieden als uiteindelijke garantie voor de veiligheid van het gehele bondgenootschap.' Daarmee blijft het kabinet-Rutte III de kernwapenwedloop en vooropgezette massavernietiging ondersteunen.

Het vraagstuk van de kernbewapening is urgent en belangrijk en wordt internationaal ook als zodanig erkend. Het Tribunaal voor de Vrede zet in samenwerking met nationale en internationale vredesorganisaties de strijd tegen kernwapens voort. Het Tribunaal werkt samen met PAX en ICAN, met internationale acties als Don't Bank on the Bomb, No Nukes en het Cities Appeal met de specifieke stedelijke oproep: 'Daarom verwelkomen we het VN-Kernwapenverbod dat in 2017 door de Verenigde Naties is aangenomen en roepen we onze regering op dit Verdrag zo snel mogelijk te ondertekenen en te ratificeren.'

In de vaste overtuiging dat de massavernietiging van Hiroshima en Nagasaki zich niet mag herhalen en dat de kernwapenwedloop moet stoppen, heeft het Tribunaal voor de Vrede besloten de juridische geschiedenis van de strijd tegen kernwapens in boekvorm weer te geven. Het boek is bedoeld als herdenking van de honderdduizenden slacht-

Demonstratie van vrouwen tegen kernwapens, met kraanvogelbanner.

offers van de massavernietiging door kernwapens, en als hommage aan al degenen die de strijd tegen kernwapens begonnen en deze strijd nog steeds voortzetten. Ook is het boek een oproep om de strijd tegen kernwapens te blijven ondersteunen.

In het kader van het congres 'Urgent appeal for a Nuclear Weapon Free World', dat NVMP Artsen voor Vrede in november 2019 organiseerde in het Vredespaleis in Den Haag, gaf het Tribunaal de brochure *De illegaliteit van kernwapens* uit. Hierin stelt het Tribunaal 'dat de onrecht-

matigheid van de huidige kernbewapening, met inachtneming van de algemeen bekende mogelijkheden van inzet van die geweldsmiddelen, door rechters niet op juridische gronden kan worden weerlegd’.

ProcesNieuws blijft verschijnen en in samenwerking met de redactie wordt in 2020 een educatiewebsite ingericht, gericht op een breed publiek, met lessen over de strijd tegen kernwapens.

Het Tribunaal voor de Vrede strijdt verder tegen kernwapens.
Want: *Eens zullen ze ons gelijk geven.*

Len Munnik

'Ik teken over oorlog en vrede. Het liefst over vrede.'

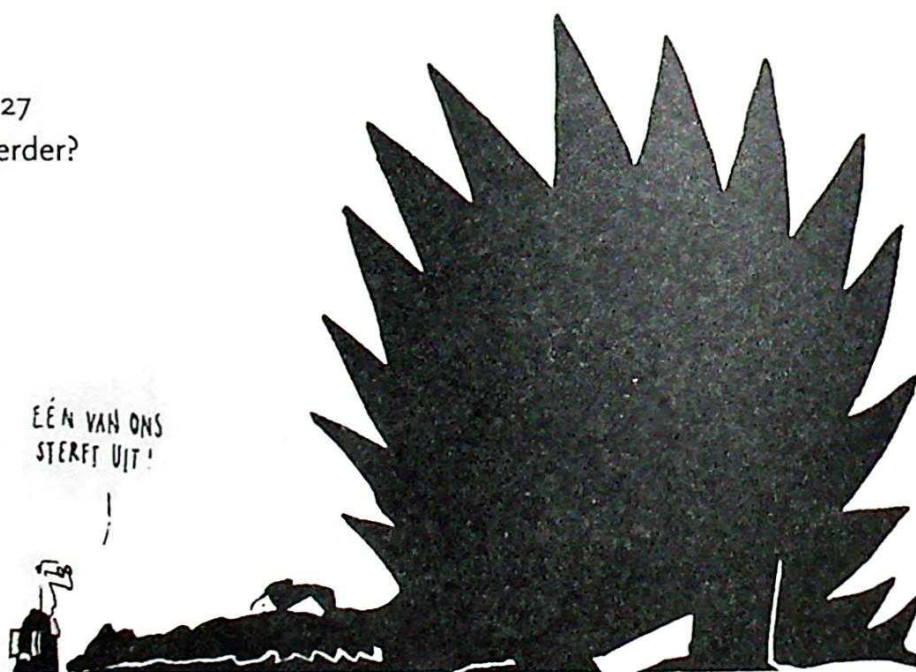
Len Munnik tekent al zijn hele leven. Tekeningen van Len zijn weergaven van momenten in de geschiedenis en geven zijn bewogenheid weer met die geschiedenis. Deze bewogenheid en alertheid kenmerken het leven van Len en zijn vrouw Anke. Samen zetten zij zich in om dagelijkse werkelijkheden te tekenen.

Len tekent voor dagbladen (*Trouw*), tijdschriften (*Opzij*), maatschappelijke organisaties, politieke partijen, kinderboeken en dichtbundels.

Hij tekent vanaf het begin voor *ProcesNieuws*, het opinietijdschrift van het Tribunaal voor de Vrede.

ProcesNieuws 27

– Wie sterft eerder?

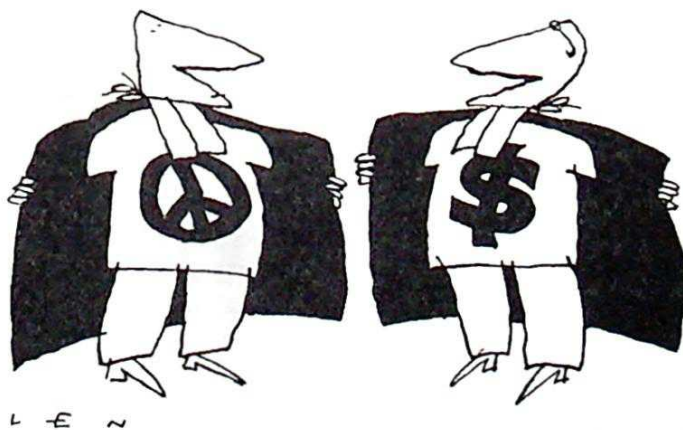

ProcesNieuws 90
– Surprise

HET GEHEIM

ProcesNieuws 58
– Het geheim van Volkel

ProcesNieuws 110
– Wat zijn je waarden?

Geraadpleegde bronnen

Archieven

Bibliotheek Vredespaleis te Den Haag: archief Stichting Verbiedt de Kruisraketten (ongecatalogiseerd en incompleet): bestuursnotulen (1984-1994), diverse brieven aan het bestuur, brieven met motivatie van eisers.
Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis: archief Tribunaal voor de Vrede, archiefdelen: 1, 4 t/m 8, 12 t/m 18, 21
Secretariaat Tribunaal voor de Vrede

Literatuur

Berge, G. ten, *Vredesbeweger: ervaringen in de vredesbeweging 1973-2008*, Valkhofpers, Nijmegen, 2008
Berg, D. van den, *IKV 1966-2006: veertig jaar mobiliseren voor vrede*, IKV, Den Haag, 2006
Van den Biesen, A., Ingelse, P., *Dagvaarding namens de Stichting Verbiedt de kruisraketten*, Ars Aequi Libri, Nijmegen, 1985
Boomen, G. van den, *Honderd jaar vredesbeweging in Nederland*, Uitgeverij Luyten, Amstelveen, 1983
Burroughs, J., *The (Il)legality of Threat or Use of Nuclear Weapons, A guide to the Historic Opinion of the International Court of Justice*, LIT Verlag, Münster, 1997
Cochran, Th., Arkin, W., Hoenig, M., *Nuclear Weapons Databook, Volume I, U.S. Nuclear Forces and Capabilities*, Ballinger Publishing Company 1984, webversie
Diepen, R. van, *Hollanditis; Nederland en het kernwapendebat, 1977-1987*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2004
Fontaine, A., *Het rode gevaar, De geschiedenis van de Koude Oorlog*, Mets & Schilt Uitgevers, Amsterdam, 2007
Gaddis, J., *De Koude Oorlog*, Uitgeverij Contact, Amsterdam, 2006
Hansen, H., *De zes atoomtaken van Nederland*, Uitgeverij Van Genneep, 1982
Hoffenaar, J., Meulen, J. van der, de Winter, R. (red.), *Confrontatie en ontspanning, Maatschappij en krijgsmacht in de Koude oorlog 1966-1989*, Sdu Uitgevers, Den Haag, 2004
Munnik, T. de, 'In zeven dagen naar de Rijn?', in: *Koude Oorlog nummer 2*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg, 2018
Oosterboer, F., *Kernwapenopslag in Darp en 't Harde, Het geheim in de achtertuin*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg, 2015
Ruiter, B. de, (red.), *Kernwapens, met welk recht?*, Jan Mets, Amsterdam, 1986
Steijnen, N., *Dagvaarding proces tegen de Staat inzake kernwapens namens de Vereniging van Juristen voor de Vrede en de 4755 overige eisers*, Amsterdam, 1992
Tanaka, Y., Falk, R., 'The Atomic Bombing, The Tokyo War Crimes Tribunal and the Shimoda Case: Lessons for Anti-Nuclear Legal Movements', in: *The Asia-Pacific Journal*, november 2009
Tribunaal voor de Vrede, *Uitspraak van het Tribunaal voor de Vrede*, Rotterdam 21 september 1985, uitgave Tribunaal voor de Vrede 1986

Tribunaal voor de Vrede, *Rechtmatigheid van kernwapens, uitspraak van het Internationaal Gerechtshof van 8 juli 1996*, uitgave Tribunaal voor de Vrede 1998

Tribunaal voor de Vrede, *De illegaliteit van kernwapens*, uitgave Tribunaal voor de Vrede, 2020

Verheugt, J., *Inleiding in het Nederlandse recht*, Uitgeverij Boom, Den Haag, 2011

Periodieken

Stichting Tribunaal voor de Vrede, *Nieuwsbrieven* 1 t/m 4, 1985-1986

Stichting Verbiedt de kruisraketten en Stichting Tribunaal voor de Vrede, *ProcesNieuws* 1 t/m 120

Vrij Nederland, bloemlezing eisersbrieven dd. 7 september 1985

Brieven en overige documenten

Verzameling Hans Schagen:

- draaiboek opgesteld door Margriet de Schepper t.b.v. proces bij rechtbank
- persberichten (1985, 1987)
- uitnodiging bijeenkomst Congresgebouw (1989)

Verzameling Meindert Stelling

- Peter Ingelse: twee brieven m.b.t. beginfase van initiatief
- Piet Kruithof: stuk over BWD en SVK (jaar onbekend)

Internet

delpher.nl

rechtspraak.nl

tuchtrecht.overheid.nl

Interviews

Phon van den Biesen: 26-03-2019

Nico Hogenhuis: 15-11-2018

Peter Ingelse: 03-04-2019

Hans Schagen: 11-04-2019

Meindert Stelling: 07-11-2018 en 16-10-2019

Willemijn van der Werf: 22-03-2018 en 30-08-2019

Bestuursoverzichten

Stichting Tribunaal voor de Vrede (1984-1990)

- P. (Piet) Akkermans, voorzitter (1984-1990)
- A. (Ton) van Asseldonk-de Vries, secretaris (1984-1990)
- N. (Nico) Hogenhuis, penningmeester (1984-1990)
- M. (Manuel) Kneepkens, bestuurslid (1984-1990)
- J. (Jan) Prins, bestuurslid (1984-1985)
- M. (Meindert) Stelling, bestuurslid (1984-1990)

Stichting Tribunaal voor de Vrede (1990-heden)

- A. (Ton) van Asseldonk-de Vries, bestuurslid (1990-2002)
- D. (Diederik) Gosewehr, bestuurslid (1990-1997)
- N. (Nico) Hogenhuis, penningmeester, bestuurslid (1990-heden)
- A. (Ana) Karadarevic, penningmeester (2016-2017)
- M. (Manuel) Kneepkens, bestuurslid (1990-1991)
- G. (Gerben) van Limpt, penningmeester (1997-1999)
- E. (Erik) Olof, bestuurslid, (1998-1999)
- M. (Meindert) Stelling, voorzitter (1990-heden)
- H. (Harry) van Velsen, bestuurslid (2019-heden)
- W. (Willemijn) van der Werf-Snelder, secretaris (1990-heden)
- M. (Tiny) Wiertz, penningmeester (2001-2016)

Advocaten

- E. (Erik) Hummels
- N. (Nico) Steijnen
- M. (Meindert) Stelling

Stichting Verbiedt de kruisraketten (1984-1994)

- D. (Dora) van Albada-Jensma, bestuurslid (1984-1991)
- H. (Hendrik Jan) ter Bals, penningmeester, bestuurslid (1984-1994)
- C. (Cees) Commandeur, bestuurslid (1985-1987)
- G. (Gijs) von der Fuhr, bestuurslid (1987-1989)
- C. (Cor) Hoek, bestuurslid (1985-1990)
- B. (Bea) Irik, bestuurslid (1985-1986)
- P. (Piet) Kruithof, secretaris (1984-1986)
- J. (Wil) Pon, penningmeester (1986-1994)
- H. (Hans) Wiebenga, voorzitter (1984-1994)
- W. (Willemijn) van der Werf, secretaris (1986-1994)

Advocaten

- A. (Phon) van den Biesen
- P. (Peter) Ingelse
- T. (Theo) de Roos

Illustratieverantwoording

- Arms Control Association: pp. 164-165
Campaign for Nuclear Disarmament: p. 23 (beide)
Martin Dunkerton: p. 168
FocusGroningen (Feiko van der Veen): p. 157
Het Geheugen/Koninklijke Bibliotheek: pp. 34, 74
Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (Ben van Meerendonk):
pp. 25, 47
Kunstenaresen tegen kernwapens (Elly Holzhaus): pp. 88-89, 248-249
Len Munnik: omslag, pp. 10, 28, 48, 90, 123, 141, 152, 179, 216, 250-251
Nationaal Archief/Anefo: pp. 27 (Rob Bogaerts), 42 (Rob Croes), 43 (Rob
Bogaerts), 45 (Rob Croes), 46 (Rob Croes), 72-73 (Sjakkeliën Vollebregt),
78 (Sjakkeliën Vollebregt), 80 (Sjakkeliën Vollebregt), 81 (Sjakkeliën
Vollebregt), 83 (Rob Croes), 100-101 (Rob Bogaerts), 108 (Rob Bogaerts),
115 (Rob Croes), 117 (Roland Gerrits), 119 (beide Rob Croes)
Boyd Noorda (Vredesmuseum): pp. 38-39, 158, 203, 204 (beide), 223, 234
North Atlantic Treaty Organisation (nato.int): pp. 13, 32
Plazilla.com: p. 15
Ravage Webzine (Hann en Jan): p. 218
Albert de Ridder: p. 17
Stadsarchief Rotterdam: p. 65
Stichting Tribunaal voor de Vrede: pp. 105, 159, 189. De dagvaarding is te
downloaden via [www.reulingschutte.nl/wp-content/uploads/2019/08/](http://www.reulingschutte.nl/wp-content/uploads/2019/08/De-Dagvaarding-1984.pdf)
[De-Dagvaarding-1984.pdf](http://www.reulingschutte.nl/wp-content/uploads/2019/08/De-Dagvaarding-1984.pdf)
Vrouwen tegen kernwapens: p. 151
Anne van der Waerden: pp. 132, 147, 185, 245
Sybrand van der Werf: pp. 133, 176, 181
Wikimedia.org: p. 12
Wikipedia.org: pp. 20-21, 212-213 (Ludovic Courtès)

Stichting Tribunaal voor de Vrede heeft ernaar gestreefd de rechten met
betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen.
Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden,
kunnen zich alsnog tot de stichting wenden.

© 2020 Stichting Tribunaal voor de Vrede,
Minahassastraat 1, 1094 RS Amsterdam en
Uitgeverij THOTH, Nieuwe 's-Gravelandseweg 3,
1405 HH Bussum
WWW.TRIBUNAALVOORDEVREDE.NL
WWW.THOTH.NL

Afbeelding omslag voorzijde
Cartoon van Len Munnik

Basisteksten
Frank Oosterboer

Coverontwerp
Freed Schmitter (typos.nl)

Ontwerp binnenwerk
Studio Hans Lemmens, Amersfoort

Lithografie
BFC Graphics, Amersfoort

Druk- en bindwerk
Drukkerij Wilco, Amersfoort

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave
mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een
geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar
gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij
elektronisch, mechanisch, door fotokopieën,
opnamen of enige andere manier, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van
Stichting Tribunaal voor de Vrede en Uitgeverij
THOTH.

ISBN 978 90 6868 823 8

Eens zullen ze ons gelijk geven beschrijft de strijd van de Stichting Tribunaal voor de Vrede tegen kernwapens. Een juridische strijd op grond van met name het internationaal humanitair oorlogsrecht, het recht dat gebruik van militair geweld begrenst. Bij inzet van kernwapens wordt die begrenzing overschreden. Door vast te houden aan kernwapens tonen politici en militairen hun bereidheid inbreuk te maken op het humanitair oorlogsrecht. Feitelijk treffen zij voorbereidingen voor het plegen van oorlogsmisdrijven, wat strijdig is met onze rechtsorde. Bovenal wordt hiermee ten diepste de waardigheid en waarde van ieder mens ontkend.

In verzet daartegen werd een *tribunal d'opinion* over kernwapens georganiseerd, dat het belang van het humanitair oorlogsrecht benadrukte. Ook werden wegens de onrechtmatigheid van kernwapens massaprocessen tegen de Staat gevoerd. Deze maakten pijnlijk zichtbaar hoezeer Nederlandse rechters, tot en met de Hoge Raad, bereid zijn in hun vonnissen het recht, de redelijkheid en rechtvaardigheid geweld aan te doen om de inzet van kernwapens niet te hoeven veroordelen. De internationale rechtsontwikkeling, met name de aanvaarding van het VN-Kernwapenverbod, onderstreept de onjuistheid van deze vonnissen.

WWW.THOTH.NL

